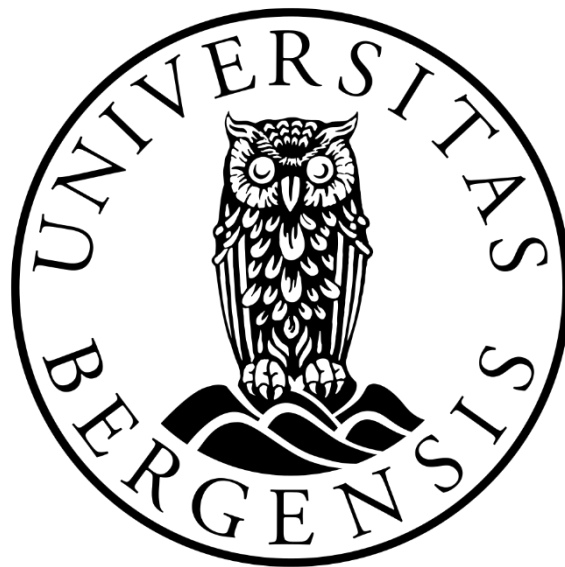

Falstad skolehjem 1922-1928

- En konsentrasjonsleir for barn?

Kristian Mehl Gangås

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

UNIVERSITETET I BERGEN

Våren 2018

Falstad reformatory school 1922-1928:

- A concentration camp for children?

© Kristian Mehl Gangås
2018

*Masteroppgave ved
Det humanistiske fakultet,
Universitetet i Bergen
<https://bora.uib.no/>*

Trykk og innbinding:
Sveins Kopisenter, Bergen 2018

Abstract

This master thesis explores the confinement, monitoring and discipline of boys whom the authorities labelled delinquent and sent to Falstad reformatory school during the years between 1922 and 1928. The reformatory school was located near a farm adjacent to a nearby village and had an isolated location in the countryside. The boys therefore had little contact with others.

During the period this thesis explores, the reformatory school was housed in a building inspired by prison architecture and designed to control and monitor the boys. For instance, the boys were locked into small dark cells at night. The reformatory school building was later used as a prison camp during World War II, without being rebuilt. This tells a lot about the architecture of the building.

The boys had long working days on the fields and in the workshops. In the evenings they learnt basic skills such as writing, reading and numeracy. They were monitored 24 hours a day and were not allowed to move outside the premises. There were strict rules at the reformatory school and violations of these were punished severely, including isolation and physical punishment.

In this thesis I will focus on cases of neglect and abuse, and investigate why several actors called Falstad reformatory school a concentration camp for children.

Forord

At denne masteroppgaven skulle handle om Falstad skolehjem var ingen selvfølge. Skolehjemmet var helt ukjent for meg, inntil jeg ved en tilfeldighet kom over det for noen år tilbake, da jeg arbeidet med et historieemne ved Høgskulen i Volda. Jeg visste at det hadde vært fangeleir på Falstad under krigen, men kjente ikke til skolehjemshistorien fra den samme bygningen. Da jeg skulle velge tema for denne oppgaven, så jeg muligheten til å trenge dypere inn i emnet. Det har vist seg at få personer har skrevet om Falstad skolehjem tidligere og letingen i arkivene har derfor vært en spennende og interessant reise gjennom mye upløyd mark. I den anledning vil jeg takke arkivar Gunnar Klippenvåg Sørnum ved Statsarkivet i Trondheim, som har vært meget behjelpelig med tilrettelegging ved arkivarbeid der, men også i spørsmål om materialet som er oppbevart i Riksarkivet.

Det er i tillegg en lang rekke andre mennesker jeg ønsker å takke, blant annet de ansatte ved Falstadsenteret som har vært imøtekommende og behjelpelig på flere områder. Spesielt konservator Arne Langås for god oppfølging under arkivbesøk, men også de tilsatte ved biblioteket, for langtidslån av litteratur og tilgang til kilder som ikke lånes ut. Takk til førsteamanuensis Marianne Neerland Soleim ved UiT, for gjennomlesing, innspill og kommentarer. Og til min kone Elisabeth som har støttet meg i gode og mindre gode dager, både gjennom skriveprosessen og etter hodeskaden, da jeg egentlig gav opp. Heldigvis fanget ikke systemet opp søknaden min om å avbryte studiet, slik at jeg nå er i den situasjonen at jeg kan levere denne masteroppgaven.

En spesiell takk til min veileder, professor Astri Andresen, som har kommet med råd om litteratur, lest gjennom oppgaveutkast og gitt konkrete, konstruktive og nyttige tilbakemeldinger, ut fra sin høye faglige kompetanse innen barnehistorie. Takk for en svært lærerik prosess hvor du har delt din kunnskap gjennom gode samtaler, og takk for alle oppmuntringer underveis.

Bergen, 15. mai 2018

Kristian Mehl Gangås

Innhold

1.0 Innledning	1
1.1 Avgrensning og problemformulering	4
1.2 Tidligere forskning	6
1.3 Kilder og fremgangsmåter	12
1.4 Oppgavens struktur	13
2.0 Kritikken mot skolehjemmene og spesialskolene	15
2.1 Et stormvær over skolehjemmene	15
2.2 «Har vi konsentrasjonsleirer for barn i Norge?»	23
2.3 Omsorgssvikt og overgrep i barnehjem og spesialskoler	29
2.4 Konklusjon.....	31
3.0 De pedagogiske rammene	33
3.1 Fra familiesystemet til kasernesystemet	34
3.2 Vergerådsloven og lover om fysisk avstraffelse.....	47
3.3 Konklusjon.....	53
4.0 Særavdelingens arkitektur	56
4.1 Bygningens utforming	57
4.2 Hvor arkitekten kan ha hentet sin inspirasjon	62
4.3 Hvordan særavdelingen kan ha påvirket falstadguttene	67
4.4 Konklusjon.....	69
5.0 En total institusjon	71
5.1 Innrulleringen	72
5.2 Kroppens styring.....	73
5.3 Kasernesystemets militære disiplin	76
5.4 Følger av tvungen sosial omgang	85
5.5 Institusjonens arrangementer og seremonier	95
5.6 Konklusjon.....	99
6.0 Falstad skolehjem – en konsentrasjonsleir for barn?	101
Litteratur	109
Kilder	111
Arkivmateriale	112
Aviser og tidsskrift	113
Figurer	114
Stortingsforhandlinger	114
TV-program og internett.....	115
Appendiks	116

1.0 Innledning

Falstad skolehjem var plassert i utkanten av bygden Ekne i Trøndelag. Da skolehjemmets særavdeling ble planlagt, var meningen at den skulle huse de vanskeligste barna ved hjemmet. Det ble likevel ikke slik. Allerede mens særavdelingen var under oppføring, brøt det ut brann i skolehjemmets hovedbygning, Øvergården. Den brant ned til grunnen i oktober 1921.¹ Derfor flyttet alle funksjonærene og skolehjemsguttene inn i særavdelingen da denne ble fullført ved årsskiftet 1922/1923, og bygningen ble brukt som alminnelig avdeling frem til Øvergården ble gjenreist i 1928.² Det er altså denne perioden som står i sentrum for oppgaven, fra 1922-1928.

Særavdelingen som ble bygd i mur, ble sentral også i stedets senere historie. I 1941 kom en tysk delegasjon til Falstad på leting etter et passende sted å plassere et Lebensborn-hjem. Dette var et hjem for norske kvinner som fikk barn med tyske soldater. Tyskerne fant ut at bygningen ikke passet så godt til formålet, men en av dem sa derimot at «aber als Konzentrationslager ist das prima!».³ Med dette mente soldaten at særavdelingen måtte passe utmerket til konsentrasjonsleir. Det førte til at særavdelingen ble beslaglagt av okkupasjonsmyndighetene en høstdag i 1941.⁴ Bygningens avsidesliggende plassering var noe av det som spilte inn i valget av skolehjemmet som fangeleir. Nærheten til Trondheim, tilgangen til båt- og togtransport, samt særavdelingens tukthusdesign med soveceller i andre etasje og et indre gårdsrom, var også avgjørende. Tyskerens utsagn om konsentrasjonsleir sier mye om hvordan særavdelingen var konstruert. Selve bygningen ble tatt i bruk som den var, uten noen endringer.⁵

De første månedene lå fangebelegget på mellom 200-300 mennesker, og i denne perioden rommet den tidligere særavdelingen alle leirens funksjoner og huset både fanger og vakter.⁶ Et par år senere hadde fangeantallet steget såpass mye at bygningen ikke var stor nok. Derfor måtte det blant annet bygges to fangebrakker, som stod ferdige i 1943. Området rundt brakkene og den tidligere særavdelingen var gjerdet inn med piggråd.

Også noen rom på Øvergården, skolehjemmets hovedbygg, ble beslaglagt av tyskerne.⁷ Der ble noen fanger internert, og skolehjemsguttene fikk derfor fangeleiren tett innpå seg. I tillegg

¹ St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1922), s. 534

² FSM Serie K stykke 15 mappe 3 Byggedagbok, murbygget; Landmark 1930: 19

³ Harstad 1945c: 34-35

⁴ Reitan 1999: 35-39

⁵ Sand 1988: 68

⁶ Sem 2009: 54

⁷ Soleim udatert: 21

kunne falstadguttene se fangene nede ved den tidligere særavdelingen og høre skudd fra henrettelser i Falstadskogen – et skogholt omkring en kilometer unna. Enkelte falstadgutter ble faktisk satt i varetekt i fangeleiren i opptil flere måneder på grunn av rømningsforsøk eller tyveri, slik at tyskerne kunne få skikk på dem. I den forbindelse fortelles det om hard behandling.⁸ En skolehjemsgutt ble lagt på gulvet og slått i ryggen med stokker av noen gestapister. Noen ble sendt til Grini fangeleir, hvor formålet var å få vervet dem til tjeneste på østfronten. Det fortelles også at skolehjemmets ledelse gjorde ingen forsøk på å sette guttene fri. Dette kan skyldes at skolehjemmet fikk beskjed om å flytte hvis de ikke gjorde som tyskerne ønsket. Til slutt ble likevel hele skolehjemmet og gårdsbygningene beslaglagt i 1944, og skolehjemmet måtte flytte. Noen av falstadguttene ble da sendt hjem, mens andre ble gårdsgutter i området. En falstadgutt ble sendt til Bastøy skolehjem.

På SS-Strafgefengenenlager Falstad satt fanger fra minst 13 nasjoner, og man antar at det samlede antallet fanger lå omtrent på 4500 i løpet av krigsårene.⁹ De fleste var norske politiske fanger: lærere, studenter og motstandsfolk. Blant dem var kommunister mest representert. Det anslås at ca. 1000 fanger var utenlandske. Av dem var de største gruppene sovjetiske, polske, jugoslaviske og danske. Rundt 200 av fangene var kvinner, de fleste motstandsfolk eller gisler – dvs. koner til menn i motstandsbevegelsen, som tyskerne ikke hadde lyktes med å fange. En annen viktig gruppe på Falstad var de norske jødene. 47 menn og én kvinne ble innsatt der i påvente av deportasjonen til Auschwitz. Åtte av dem ble skutt i Falstadskogen.

To av jødene, Assor Hirsch og Julius Paltiel, overlevde både fangenskapet på Falstad og Auschwitz. De mente at tiden på Falstad var den verste de kunne minnes. Jeg møtte selv Julius Paltiel på en omvisning i synagogen i Trondheim, hvor han begrunnet dette med at man var så synlig som jøde på Falstad i forhold til i Auschwitz, hvor man i større grad kunne skjule seg blant de mange andre jødene. Han fikk derfor kjenne volden og trakasseringen sterkere på kroppen i Norge, samtidig som han lengtet sterkt til hjembyen Trondheim som han var så nær hele denne tiden.

De østeuropeiske fangene led også under tilsvarende kår på SS-Strafgefengenenlager Falstad. For jugoslavene var Falstad en ren dødsleir. Av de 80 innsatte ble 74 henrettet i Falstadskogen. Det skjedde i perioden 1942-1943 hvor det anslås at omtrent 220 fanger til

⁸ Soleim 2008: 18

⁹ Sem 2009: 54-56

sammen ble skutt. Dette var 35 nordmenn, over 100 sovjetere og muligens noen polakker, i tillegg til de nevnte jugoslaver og jøder.¹⁰ De fleste ble lagt i massegraver, men tallene på henrettede er usikre, og man tror at det fortsatt kan være graver som ikke er funnet.

I tillegg til uvissheten og den overhengende redselen for å henrettes, samt opplevelsen av å høre skuddene fra Falstadskogen, bar fangeleiren ellers preg av harde og meningsløse arbeidsoppgaver.¹¹ Det kunne være å gå med tunge bærer fra steinbruddet, eller settes i straffeeksersis gjennom å bære røtter og stein i myren. Noen måtte også krype, løpe, stupe kråke, rulle, hoppe etc. Man kunne også risikere å bli satt i mørkecelle – et lite rom hvor det ble slått kaldt vann på gulvet, slik at man ikke kunne legge seg ned og sove – man kunne mishandles i forhør, bli prylt, eller få mildere straffer som midlertidig postsperre.

Etter krigen ble den tidligere særavdelingen og resten av fangeleiren tatt i bruk som soningsleir for landssvikere i perioden 1945-1949, under navnet Innherad tvangsarbeidsleir. Her satt angivere, frontkjempere, medlemmer av Nasjonal Samling og tyske soldater. De ble satt til å gjøre mye av de samme oppgavene som foregikk i fangeleiren under krigen. De arbeidet i skogen, på verkstedene og på veiene. Landssvikerne ble også utsatt for straffeeksersis og satt til å kartlegge og åpne massegravene i Falstadskogen. Få bygningsmessige endringer ble foretatt i leiren, og den tidligere særavdelingen stod som før.¹²

Man kan ikke se bort fra at tvangsarbeidsleiren fungerte som et gjengjeldelsesprinsipp ved bruken av de samme bygningene og inngjerdingene. I en overgangsperiode fra krigens slutt til tvangsarbeidsleiren tok form, fortelles det om psykisk terror, mishandling og trakassering.¹³ Det kunne være iscenesatte henrettelser hvor noen fanger ble ført bort i den tro at de skulle skytes, eller plutselige varselskudd mot noen som tok pause fra arbeidet. Selv om dette til en viss grad har paralleller til fangeleiren under krigen, kan det ikke sidestilles med krigsforbrytelsene og henrettelsene som fant sted. Mye tyder også på at forholdene i tvangsarbeidsleiren var gode i mesteparten av tiden, men at hat og hevnløst førte til slike hendelser i nevnte overgangsperiode.

¹⁰ Sem 2009: 56

¹¹ Reitan 1999: 122-127; Sand 1988: 74

¹² Sand 1988: 90

¹³ Sem 2009: 71-74

Man regner med at det totalt var omkring 3000 innsatte i tvangsarbeidsleiren, i løpet av de fire årene den eksisterte.¹⁴ En del av historien fra denne tiden er fortsatt ukjent, mye på grunn av at de dømte ikke har stått frem som landssvikere og fortalt om denne perioden.

Så langt hadde særavdelingen stått uendret siden den ble bygd for Falstad skolehjem. Bygningen fylte funksjonene som krevdes for et skolehjem, en fangeleir og en tvangsarbeidsleir. Likevel endte ikke historien der. I 1951 åpnet Ekne offentlige barneskole i samme bygg. Den fikk senere navnet Ekne offentlige skole for evneveike.¹⁵ Gymsalen og verkstedene i første etasje ble klasserom, andreetasjen fikk hevet takhøyden, og det ble satt inn større vinduer. Sovesaler erstattet de gamle sovecellene og planløsningen i resten av etasjen ble endret. Fangebrakkene, vaktårnene og inngjerdingen ble revet. Spesialskolen var i drift frem til 1982 under forskjellige navn, og en videregående skole eksisterte i den samme bygningen frem til 1992.

I dag brukes den historiske murbygningen som et besøkssenter, med museumsutstillinger fra fangeleirperioden i kjelleren. I tillegg huser bygningen et minneste og studiesenter, med fokus på andre verdenskrig, demokrati og menneskerettigheter.

Særavdelingens historie er derfor meget spesiell med tanke på alle de forskjellige bruksformene bygningen har hatt, både som Falstad skolehjem, SS-Strafgefangenenlager Falstad, Innherad tvangsarbeidsleir og Ekne offentlige skole for evneveike.

1.1 Avgrensning og problemformulering

Ved et så rikt historisk materiale som murbygningens ulike perioder omfatter, kan jeg stå i fare for å gripe om for mye. Jeg har derfor avgrenset oppgavens tidsrom og valgt å fokusere på murbygningens første fase, fra særavdelingen ble tatt i bruk som alminnelig skolehjem i 1922 og frem til Øvergården ble gjenreist i 1928. Disse årene blir altså sentrale i oppgaven.

I tillegg er selve særavdelingen og dens arkitektur meget interessant, med tanke på at bygningen var anvendelig som fangeleir og tvangsarbeidsleir uten å bli endret på. Jeg ønsker derfor å innlemme særavdelingen som en viktig del av oppgaven, og studere arkitekturen for å se om det lå kontroll- og overvåkningsmekanismer til grunn i utformingen av den. Hvordan kunne det henge sammen at en bygning som var spesialtilpasset for skolehjemmets behov,

¹⁴ Sem 2009: 72

¹⁵ Soleim udatert: 24; Sand 1988: 91, 96; Sem 2009: 81

kunne fylle behovene og kravene som tyskerne hadde for en fangeleir? Dette at særavdelingen ikke behøvde å bygges om, vekker min nysgjerrighet for om jeg kan finne noen generelle maktmekanismer i bygningen, og arkitektoniske valg som passet både for skolehjemmets og fangeleirens ledelse.

Det ville blitt svært omfattende om jeg skulle sammenlignet skolehjemsperioden med fangeleirperioden, derfor velger jeg å fokusere på skolehjemmet og lete etter de tause falstadguttenes stemmer i arkivet og bringe deres glemte historier frem i lyset. Jeg skal forsøke å finne ut mer om hvilken pedagogikk som lå til grunn for skolehjemmet, hvilke straffemetoder som ble brukt, hvordan hverdagen til guttene kunne være og hvilke maktmekanismer de ble utsatt for. Gjennom dette håper jeg å finne elementer som passer inn i et overordnet system, der formålet var å kontrollere og innesperre disse «vanskelige» barna. Slike funn kan sammenlignes med tilsvarende elementer i det tyske maktsystemet som rådet i konsentrasjonsleirene. I denne sammenheng må det selvfølgelig slås fast at en konsentrasjonsleir og et skolehjem ikke kan sidestilles, selv om det kan finnes overordnede likhetstrekk i maktutøvelsen. Det samme gjelder for skolehjemsperioden og fangeleirperioden på Falstad. Når «konsentrasjonsleir» brukes om et skolehjem kan det sees på som en narrativ forkortelse, en historisk analogi som må forstås ut fra fortellingskonteksten.¹⁶ Jeg vil derfor utdype hva som ligger i uttrykket konsentrasjonsleir og deretter definere et tilsvarende begrep, «konsentrasjonsleir for barn», som kan brukes i studien av Falstad skolehjem. Det begrepet har også blitt brukt tidligere, i forbindelse med kritikk mot skolehjem og spesialskoler.

Konsentrasjonsleirer forbindes med masseinnesperring av personer på et konsentrert sted, hvor personene har havnet der uten lov og dom. I Store Norske Leksikon defineres konsentrasjonsleirer som sterkt bevoktede steder, hvor mennesker interneres av en styresmakt på grunn av sitt opphav, for eksempel jøder eller sigøynere. Det kan også være politiske motstandere, sabotører, krigsfanger eller angivelige asosiale personer, slik som hjemløse, sedelig fordervede og kriminelle.¹⁷ Disse menneskene opplever et brutalt leirregime med vilkårlig mishandling, tvangsarbeid, dårlige hygieniske forhold, mangelfull eller fraværende medisinsk behandling, samt dårlig og lite mat. De internerte opplever å bli kategorisert med egne kjennemerker og nummer, og ut fra dette behandlet med varierende strenghet gjennom arbeidsbyrde, matrasjonering, mishandling og adgang til å motta brev, pakker og besøk. Under andre verdenskrig var konsentrasjonsleirer også preget av høye dødstall som følge av

¹⁶ Grove 2017: 93

¹⁷ Storeide 17.10.2017, «Konsentrasjonsleirer» [internett]

de harde påkjenningene man ble utsatt for, eller på grunn av masse mord ved gassing eller andre metoder.

En konsentrasjonsleir for barn, vil være innesperring av såkalte vanskelige barn, hvor hensikten er å skjerme samfunnet fra et tilsynelatende problem. Et system der omsorgssvikt og overgrep forsvinner i gode intensjoner om oppdragelse og forbedring. Dette innebærer en skjev maktbalanse, hvor myndighetenes representanter utøver kontroll gjennom innesperring, overvåkning, avstraffelse og tvangsarbeid, og de innsatte skolehjemsguttene er overlatt til bestyrerens autoritære regime, ute av stand til å kontrollere sin egen skjebne. En konsentrasjonsleir for barn i denne betydningen, vil derfor ikke innebære de brutale forholdene som rådet i konsentrasjonsleirer under andre verdenskrig, slik vi kjenner dem med masse mord og ekstreme påkjenninger. Men i det overordnede strukturelle maktsystemet, med innesperring, isolering, disiplinering, overvåkning og kontrollstyring, vil man kunne finne elementer som gir grunnlag for å kalle et skolehjem for en konsentrasjonsleir for barn.

Jeg har da kommet til selve problemstillingen, og den blir som følger:

Hva mente skolehjem- og spesialskolekritikere med «konsentrasjonsleir for barn», og er det på noen måte forståelig at et slikt begrep kunne bli brukt om forholdene på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen?

Med uttrykket «under perioden i særavdelingen», mener jeg perioden 1922-1928. Dette uttrykket kommer jeg til å bruke i resten av oppgaven.

1.2 Tidligere forskning

Tidligere forskning om skolehjemmenes og barnevernets historie, har fulgt barnevernets utvikling fra et privat tiltak bygd på veldedighet og frem til dagens moderne barnevern. Professor i pedagogikk Harald Thuen, har forsket på pedagogisk historie under emnene barndommens historie, oppdragelseshistorie, utdanningshistorie og barnevernets historie.¹⁸ I boken *I foreldrenes sted: Barneredningens oppdragelsesdiskurs 1820-1900: Eksempelet Toftes Gave* (2002) presenterer han det pedagogiske grunnlaget som skolehjemsinstitusjonene var bygd på og hvordan både den filantropiske rednings- og forbedringstanken, samt kriminologiens kontrollstyring og maktbruk lå til grunn. Han forklarer også overgangen fra barneredningens institusjoner til de statlig drevne institusjoner. Fokuset i fremstillingen ligger

¹⁸ Høgskolen i Innlandet [internett]

på skolehjemmet Toftes Gave spesielt og hvordan forholdene ved skolehjemmene i Norge var generelt. Både innholdsmessig, ved de alvorlige forholdene om mishandling og forsømmelse som kom frem, samt økonomisk, hvordan overgangen fra privat til statlig drift førte til dårlig økonomi. Den økonomiske situasjonen i skolehjemmene førte til dårlig mat og bekledning, samt tvangsarbeid.

Thuen mener at barnevernet kronologisk sett har utviklet seg fra å bygge på den filantropiske veldedighet, til å gå gjennom en reformprosess, for deretter å havne under offentlig styring.¹⁹ Videre påpeker han at de fleste historiske studiene av barnevernet har vært knyttet til denne overgangen mellom det private og offentlige barnevernet – fra barneredning til barnevern. Forskningen har også involvert andre fagretninger som rettsvitenskap, kriminologi, sosiologi og pedagogikk. Et fellestrekk for både internasjonal og skandinavisk forskning er utviklingen fra konsensus- til konfliktorientering og fra makro- til mikrotilnærming, mener Thuen. Videre er det fire nedslagsfelt som han kaller for konsepter, som preger utviklingen og fokusområdene i forskningen de siste tiårene siden 1960-tallet: Det reformistiske konseptet, sosial kontroll-konseptet, det konstruktivistiske konseptet og det sosialhistoriske konseptet.²⁰ Disse konseptene følger hverandre i et kronologisk mønster, samtidig som de også overlapper.

I det første nedslagsfeltet, det reformistiske konseptet, kjennetegnes forskningen gjennom å innta et lineært mønster, hvor barnevernsreformene utvikler seg mot et stadig bedre nivå som til slutt havner på dagens moderne barnevern. Man ser altså barnevernet i et evolusjonistisk perspektiv, hvor demokratiets utvikling også gjenspeiles i barnevernets lover og den pedagogiske utvikling. I Norge representerer professor i spesialpedagogikk Edvard Befring denne fremstillingen. Hans magisteravhandling *Frå tukt- og barnehus til skolehimsinstitusjonen* (1963), formidler hvordan barnevernet tok opp i seg pedagogiske elementer da vergerådsloven kom, slik at barnets oppdragelse gikk fra en tradisjonsbasert oppdragelse til en systematisert og lovfestet oppdragelse.

I det andre nedslagsfeltet, sosial kontroll-konseptet, beskrives et maktsystem der myndighetene sikret seg kontroll over klassesamfunnet og styrte de lavere klasser. Her nevnes det at de som havnet på skolehjem var av den laveste klasse. Kontrollen ble sikret under skjul av gode intensjoner om barneredning, forbedring og omsorg for barnets beste. Den franske filosofen og idéhistorikeren Michel Foucault, representerer dette forskningsfeltet, spesielt

¹⁹ Thuen 2002: 30

²⁰ Ibid. s. 31-46

gjennom boken *Overvåkning og straff: Det moderne fengsels historie* (1977). Der skriver han om overvåkningssystemet, hvordan maktinstanser utøver skjult kontroll gjennom disiplin og straff. Den skjulte maktteknologien nekter bestemte former for uønsket atferd, slik at de som er underlagt maktutøvelsen kan styres i den retning som maktutøveren ønsker. Dette systemet har sitt opphav i strafferettens maktteknologi, men beveger seg ut fra fengselets sfære og skaper et fengselsaktig system i det sosiale samfunnet.

Professor Tove Stang Dahl står som representant for den norske forskningen på dette området. Hun har forsket innenfor kvinne- og barnerett, i kryssningen mellom rettsvitenskap og samfunnsvitenskap. I boken *Barnevern og samfunnsvern: Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge* (1978), tar hun for seg barnevernet i Norge. Hun kommer frem til at det var i statens og samfunnets interesse at «vanskelige» barn ble isolert i forbedringsanstalter, det var ikke omsorgen for barnet som var det overordnede målet. Vergerådsloven representerte heller et samfunnsvern fremfor et barnevern, og barnevernsinstitusjonene var et middel for å kontrollere de vanskelige barna i samfunnet.

Det tredje nedslagsfeltet, har de tre siste tiårene konsentrert seg om politiske diskurser, lovgivningsprosesser og myndighetsutøvelse.²¹ I Norge har vi spesielt to representanter for denne forskningen: Bodil Ravneberg og Eva Simonsen. Ravneberg har fokusert på spesialpedagogikkens yrkesutvikling i Norge, mens Simonsen har fokusert på opplæringen av døve og åndssvake – et tema som også Birgit Kirkebæk fra Danmark, har skrevet en del om. Hun har også studert «øyprinsippet», som gikk ut på at man plasserte mennesker i institusjoner på øyer, i eugenisk eller sosialhygienisk henseende. Såkalte løsaktige og åndssvake kvinner ble for eksempel isolert på denne måten for å hindre at de fikk barn.²²

Det fjerde nedslagsfeltet bygger på sosialhistoriske perspektiver, mener Thuen.²³ Denne fremstillingen har slått gjennom de siste par tiårene, inspirert av annen sosialhistorisk forskning der man ser på historien nedenfra. Å se historien nedenfra, betyr at man beskriver enkeltpersoner eller små samfunn og skildrer hverdagslivet eller fremstiller historien i et mikrohistorisk perspektiv. Ved å studere enkeltmenneskers liv og daglige virke, kan man forstå historien i et annet lys og tolke fenomener og mønstre fra en annen vinkel.

²¹ Thuen 2002: 40-41

²² Kirkebæk 2007: 117-121

²³ Thuen 2002: 43

Det er nok i denne kategorien min oppgave kan plasseres, siden jeg delvis baserer studien på falstadgutters brev og prøver å sette meg inn i deres opplevelse av Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen.

Diskursen om Falstad som krigsminnested

Annen relevant forskning for denne oppgaven, er Leiv Sems doktorgradsavhandling om Falstad, «*For oss er Falstad det norske holocaust*»: *Ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad i 2003-2004* (2009). Avhandlingen tar for seg en debatt som pågikk i lokale og riksdekkende aviser i tidsrommet 2003-2004. Debatten handlet om en planlagt museumsutstilling på Falstadsenteret.

Falstadsenterets fokus på menneskerettigheter, fikk ledelsen til å vurdere innlemming av de øvrige epokene fra særavdelingen i museumsutstillingen om fangeleirperioden. Dette var ikke noen ny tankegang. Femten år tidligere leverte sivilarkitekt Bente Sand en diplomoppgave i arkitekturhistorie, hvor murbygningen på Falstad og området rundt ble presenterte som et egnet sted for historieformidling.²⁴ I oppgaven påpekte hun at den opprinnelige særavdelingen var nærmest som et ungdomsfengsel å regne. Denne perioden kunne beskrives med innesperring av «vanskelige» barn som samfunnet skulle vernes mot. Dette var kjennetegn også for de andre periodene, mente hun. Periodene kunne samles under fellesnevneren innesperring, og i tillegg formidle en «fengslende» historie. Det ble brukt ulike grader av innesperring og isolering i de forskjellige periodene, og selv om begrunnelsene for å sperre inne disse menneskene varierte under de forskjellige periodene, hadde de til felles at de innsatte ble overvåket og holdt under oppsikt mot sin vilje.

I 2003 arbeidet altså Stiftelsen Falstadsenteret med å utvikle en ny utstilling i museet, som skulle inkludere alle de fire epokene.²⁵ Meningen var å vise ulike former for innesperring og undertrykking som hadde foregått i murbygningen på Falstad siden særavdelingen ble bygd i 1922. Fra før hadde museet utstilling fra fangeleirens dager i kjelleretasjen i murbygningen, Falstadskogen fungerte som et minneste og Falstadsenteret som et forskningssenter på menneskerettigheter og krigshistorie.

Reaksjonene mot en samlet utstilling lot ikke vente på seg, og straks brøt det ut en debatt om krigsminnestedet Falstad. Først ut var juristen Hanne Sophie Greve, den gang dommer i den europeiske menneskerettighetsdomstolen i Strasbourg og samtidig også blant stifterne av

²⁴ Sand 1988: 100

²⁵ Sem 2009: 7

Falstadsenteret.²⁶ Hun fryktet at utstillingen ville «hvitvaske» nazismen som ideologi, da andre elementer fra murbygningens historie kom til å sidestilles med SS-regimets folkemord og forbrytelser mot menneskeheten. Nazistenes overgrep stod i en særstilling og burde stå i skarp kontrast til resten av historien på Falstad, mente hun.

Tone Jørstad som var direktør ved Falstadsenteret, mente på sin side at «landssvikdømte og skolehjemsgutter møtte et tilsvarende system» som under fangeleirperioden og at man ikke kom unna «at tyskerne fant et skolehjem for barn i et lite bygdesamfunn i Trøndelag som [var] velegnet til politisk fengsel og fangeleir».²⁷

Murbygningen ble altså sentral i argumentasjonen, og i likhet med Bente Sand begrunnet Jørstad sitt synspunkt med at «bygningen representer[te] et sted for seleksjon, isolasjon og innesperring av mennesker, som på ulike måter ble kategorisert som avvikere i forhold til gjeldende samfunnsnormer».²⁸ Videre måtte behandling av avvikere være grunnproblemet til hele Falstads historie. I tillegg gav plantegningene til særavdelingen et dystert bilde av spesialpedagogikkens historie. Bygningen var inspirert av tysk fengselsarkitektur og ble konstruert for overvåkning og utøvelse av kontroll, mente Jørstad.

Majoriteten blant debattantene reagerte på hvordan en sammenblanding av de ulike historiske epokene til murbygningen ville ta fokuset bort fra de alvorlige krigshandlingene som fant sted på Falstad. Et slikt fokus ville undergrave viktige brudd på menneskerettighetene som ble begått under krigen og utviske forskjellene mellom de ulike periodene i murbygningens historie. Direktør Jørstad, gikk senere ut og beklaget formuleringene i notatet til den planlagte utstillingen og understreket at Falstadsenteret ikke mente å likestille de forskjellige epokene i murbygningens historie, og heller ikke endre Falstadsenterets formål om å være et menneskerettighetssenter med fokus på krigens historie. Nazistenes internering, tortur og drap av over 220 fanger, kunne ikke sidestilles med overgrepene som fant sted i andre epoker. Samtidig var det viktig for henne å presisere at Falstad som menneskerettighetssenter uansett burde være forpliktet til å formidle andre deler av murbygningens historie, men den øvrige historien måtte selvfølgelig få mindre plass enn fangehistorien og ikke ta oppmerksomheten bort fra den.²⁹

²⁶ *Adresseavisen*, 18.10.2003, «'Hvitvasker' nazismen»

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Aftenposten*, 06.03.2004, «Falstad leir – en vond historie vendes»

²⁹ *Adresseavisen*, 23.10.2003, «Falstadsenterets identitet og formål står fast»

Kulturhistoriker og dr.philos. Leiv Sem, som selv var ansatt på Falstadsenteret i den perioden dette pågikk, foretok en diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnedet Falstad.³⁰ Han undersøkte subjektposisjonene til debattantene i krigsminnediskursen og la frem fire representanter fra de ulike periodene i murbygningens historie. De ble kategorisert som skolehjemsguttene, krigstidens fanger, landssvikkerne og spesialskoleelevene. Skolehjemsguttene stemmer i debatten var tause, mente Sem. De hadde etterlatt seg svært lite kildemateriale, og mange hadde gått bort og kunne ikke snakke for seg. Krigstidens fanger fikk størst plass i krigsminnediskursen, som følge av deres kamp mot det undertrykkende nazistiske diktaturet. De stod frem som seierherrer og fikk som følge av dette en naturlig autoritet i debatten. Landssvikfangene derimot, måtte bøye seg for den seirende part, være ydmyke, og be om tilgivelse for sine handlinger. Derfor var det naturlig at de valgte å forholde seg tause i debatten, slik at handlingene deres ble glemt så fort det lot seg gjøre. Spesialskoleelevene representerte de «evneveike», og derfor ble deres ytringer trukket i tvil nettopp på grunn av stillingen som utskudd og «evneveike». Den tidligere spesialskoleeleven Ola Ødegaard talte de «evneveikes» sak i debatten, men ble kraftig motsagt.

I debattinnleggene i avisene, så krigsveteraner og fangeveteraner på seg selv som representanter for det frie demokratiet. Et av innleggene som viste dette, ble skrevet av motstandsmann og krigshistoriker Kristian Ottesen, samt krigsveteran, fangeveteran og generalmajor Bjørn Egge. De mente at den planlagte utstillingen ville «bli oppfattet som en krenkelse av de døde og deres pårørende, ringeakt for jødene og hån mot alle som forsøkte å bekjempe diktaturets voldsherredømme».³¹ Dette utsagnet viste at det dreide seg om mer enn bare Falstad. Det å bekjempe diktaturets voldsherredømme omfattet også krigshistorien utenfor. Forfatterne viste til Falstad som et nasjonalt minnested. Dette måtte innebære at de andre epokene på Falstad skulle tones ned i forhold til krigens viktighet. Å dra inn andre elementer fra bygningens historie ville derfor forkludre minnestedet. Lederartikkelen i Adresseavisen understreket nettopp dette, da Ola Ødegaard ble stemplet som «historieløs», etter å ha hevdet at Falstad hadde «skjendet og ødelagt flere menneskeliv som skolehjem enn som SS-leir».³²

Sem diskursanalytiske studie viser hvor betent dette temaet var, når man forsøkte å sammenligne skolehjemmets historie med fangeleirens historie. Direktør Jørstad måtte gi etter

³⁰ Sem 2009: 7, 219-220

³¹ *Aftenposten*, 04.05.2004, «Nazismens råskap må ikke alminneliggjøres!»

³² *Adresseavisen*, 21.10.2003, «Falstad for hvem?»; *Adresseavisen*, 20.10.2003, «Opprørt tapergeneral»

for de sterke reaksjonene og trekke tilbake planene om en ny utstilling som inkluderte skolehjem- og spesialskehistorien.³³ Den planlagte utstillingen ble derfor endret. Det var likevel ikke første gang at skolehjem ble sammenlignet med fangeleirer. Flere ganger siden tidlig på 1900-tallet har skolehjem blitt kalt for skjerpede fengsler, torturanstalter for barn og konsentrasjonsleirer for barn, etter at kritikkverdige forhold ved skolehjemmene gjentatte ganger ble avdekket (Se kap. 2). Jeg kommer derfor ikke med noe revolusjonerende når jeg prøver å forstå hvorfor Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen kunne bli kalt for en konsentrasjonsleir for barn.

1.3 Kilder og fremgangsmåter

Historisk kildekritikk er analyseverktøyet som brukes i denne oppgaven. Jeg tolker kildene kvalitativt, ved å se på meningsinnholdet i dem i lys av konteksten de er blitt til i.

Oppgaven bygger i stor grad på kilder som er representative for falstadguttene og bestyrer Landmark. Dette er for det meste arkivmateriale fra 1922-1928, slik som protokoller, husaviser og brev. Det er også skolehjemsblad, stortingsforhandlinger, leserinnlegg og tekster skrevet av Landmark. Jeg bruker i tillegg noen bilder fra skolehjemmet, men disse vil i størst grad fungere som visuelle illustrasjoner og derfor i liten grad bli tolket.

Jeg bruker ytre kildekritikk, og kommer inn på konteksten noen av kildene har oppstått i, hvem og hva som var opphavet til dem, om det lå motiver bak innholdet og hvilke formål kildene hadde. Bestyrer Landmark kan for eksempel ha ønsket å fremstille skolehjemmet best mulig i offentlighetens rom, mens i private brev der han planla særavdelingens utforming sammen med arkitekten, kunne han fritt uttale seg om arkitektoniske kontrollmekanismer.

Samtidig tolker jeg kildenes innhold. Jeg stiller spørsmål som: Hva står egentlig i kildene? Hvilket budskap er det de formidler? Formidler kildene også en mening mellom linjene?

I tillegg vil jeg bruke indre kildekritikk og se på kildenes troverdighet, om de er relevante for det jeg ønsker å få svar på. Hva er tendensen i kildene og hva ønsker opphavet å si? Straffe- og skoleprotokoller, hvor flere funksjonærer har medvirket i loggføringen, kan for eksempel ha større troverdighet enn Landmarks jubileumsberetninger om skolehjemmet.

³³ *Trønder-Avisa*, 08.05.2004, «Bøyer av for sterke Falstad-protester»

Jeg bruker kildene som levninger og beretninger. Når jeg bruker dem som levninger, kan de si meg noe om dem som var opphavet til kildene og om opphavssituasjonen. De kan blant annet gi brikker i min forståelse av hvem Landmark var. Beretninger i brev eller jubileumstekster, gir de ulike aktørenes fremstillinger av hva som skjedde på skolehjemmet. Det er ikke sikkert at de nødvendigvis var riktige beskrivelser og kan ha vært styrt av motiver. Jeg må derfor vurdere beretningenes troverdighet. Hvis de samsvarer, kan det styrke troverdigheten av dem.

Jeg skal samtidig vurdere kildene i sammenheng med historisk litteratur som kan være til hjelp i kildekritikken og fremstillingen av skolehjemmet. Da bruker jeg spesielt litteratur av Harald Thuen, Michel Foucault og Erving Goffman. Thuens studie av barneredningens pedagogiske historie blir sentral når jeg skal se nærmere på de pedagogiske virkemidlene som ble brukt på Falstad skolehjem. Deler av Foucaults teorier om overvåking, disiplinering og straff blir viktige når jeg skal studere elementer av overvåking i særavdelingens arkitektur, samt disiplineringen av falstadguttene. Goffmans teori om den totale institusjon blir sentral når jeg skal sammenligne elementer fra slike institusjoner med skolehjemmet på Falstad.

Når jeg studerer særavdelingens arkitektur, blir også en hovedfagsoppgave i arkitekturhistorie brukt. Det er en sekundærkilde hvor fasade- og plantegninger ble studert for å beskrive særavdelingens utforming. Jeg henter i tillegg opplysninger fra brevkorrespondansen mellom bestyrer Landmark og arkitekten, da de planla bygningen. Særavdelingens utforming kommer jeg til å sammenligne med litteratur om hvordan arkitektur påvirker følelsen av å bo og være hjemme, og hvordan arkitekturen kan brukes til innesperring, kontrollering og overvåking.

1.4 Oppgavens struktur

Oppgaven disposisjon i fortsettelsen, er delt inn i fem hovedkapitler:

I kapittel to studerer jeg noe av kritikken som har blitt rettet mot skolehjemmene og spesialskolene i Norge fra slutten av 1800-tallet og frem til 60-tallet. Der kommer jeg også inn på elementer som andre har lagt til grunn i forståelsen av begrepet «konsentrasjonsleir for barn». I tillegg vil jeg avklare begrepene omsorgssvikt og overgrep, gjennom å bruke en NOU-rapport om kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner i tidsrommet 1945-1980. Rapporten forklarer også hvordan slike tilfeller kunne skje ved spesialskolene på denne tiden og gir derfor et grunnlag for sammenligning av lignende tilfeller ved Falstad skolehjem.

Kapittel tre handler om pedagogikken og lovverket som lå til grunn for Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Her tar jeg opp utviklingen fra et familiesystem til et kasernesystem og hva denne utviklingen hadde å si for falstadguttene hverdag. Jeg studerer også hva en særavdeling var og hvordan vergerådsloven var beregnet for underklassen.

Kapittel fire handler om særavdelingens arkitektur. Jeg ser på hvordan bygningen var konstruert for overvåkning, innesperring og kontroll, og trekker paralleller til fengselsarkitektur. Videre forklarer jeg hvordan bygningens utforming hadde innvirkning på guttene og om særavdelingens funksjon egentlig falt bort da bygningen ble brukt som alminnelig avdeling.

I kapittel fem studerer jeg makt- og kontrollsyste­met som ble brukt i disiplineringen av falstadguttene, i sammenheng med teori om den totale institusjon. Jeg viser hvordan militær disiplin rådet på skolehjemmet og hvordan guttene ble overvåket. Jeg presenterer eksempler på omsorgssvikt og overgrep, samt variabler som tidligere har blitt brukt i begrepsforståelsen av «konsentrasjonsleir for barn». I tillegg viser jeg hvordan skolehjemmets sensur kunne påvirke fremstillingen av skolehjemmet i forsøket på å beholde det gode ryktet.

I kapittel seks blir funnene oppsummert, og jeg forsøker å gi svar på hvorfor konsentrasjonsleirbegrepet kunne bli brukt om forholdene på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen.

2.0 Kritikken mot skolehjemmene og spesialskolene

Før jeg går direkte inn i kildematerialet for å finne elementer fra Falstad skolehjem som kan knyttes til temaet konsentrasjonsleir for barn, er det nødvendig å se på noe av kritikken som har kommet mot skolehjemmene og spesialskolene i Norge. Hvordan har Falstad skolehjem stått seg i kritikken?

Det er spesielt to debatter som er nyttige å ta for seg. Den første har blitt kjent som skolehjemssaken, og dreide seg om kritikkverdige forhold som ble avdekket ved en rekke skolehjem det første tiåret på 1900-tallet. Noen kalte skolehjemmene for konsentrasjonsleirer som følge av avsløringene. Denne debatten er relevant for å finne ut hvordan Falstad skolehjem ble omtalt, sammenlignet med andre skolehjem. Den andre debatten foregikk på 60-tallet, med journalist Arne Skouen i spissen. Han brukte også uttrykket «konsentrasjonsleir for barn» om spesialskolene på den tiden.

I 2004 kom en NOU-rapport som inneholdt undersøkelser av barnehjem og spesialskoler i Norge mellom 1945-1980 (Heretter kalt NOU-rapporten fra 2004). Den avslørte store mangler og omsorgssvikt ved disse institusjonene, samt fysiske og psykiske overgrep. Fortielsen av disse forholdene og barnas taushet om sine opplevelser, er noe av det som rapporten tok opp. Det kan ha paralleller til tidsrommet denne oppgaven omhandler, og belyse hvorvidt falstadguttenes opplevelser er representert i skolehjemmets arkivmateriale.

I dette kapitlet blir det viktig å få svar på om det ble avdekket forhold ved Falstad skolehjem som kan knyttes til spørsmålet om hvorfor skolehjemmet kunne bli betegnet som en konsentrasjonsleir for barn, eventuelt om forhold ved andre skolehjem var representative for Falstad. Jeg skal forsøke å finne ut hva Skouen la i begrepet konsentrasjonsleir for barn, og hvilke faktorer som lå til grunn for hans påstand om dette. Hans begrepsavklaring, og de variablene han begrunnet denne påstanden med, er relevant når jeg skal undersøke forholdene ved Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Til slutt skal jeg kort se på NOU-rapporten fra 2004, og dens begrepsforståelse av omsorgssvikt og overgrep.

2.1 Et stormvær over skolehjemmene

Skolehjemmene i Norge ble kritisert ved flere anledninger, fra 1870-tallet og frem til 1950-tallet. Her skal jeg se nærmere på hva kritikken dreide seg om og hvordan Falstad skolehjem klarte seg gjennom denne perioden, samt hvilken oppfatning skolehjemmets ledelse på

Falstad hadde av seg selv. Samtidig skal jeg vise hvordan koblinger mellom skolehjem og fengsel eller konsentrasjonsleir, har vært sterkt gjeldende i ordskiftet.

Kritikken mot anstalter for barn begynte som sagt i 1870. Samfunnsforsker og teolog Eilert Sundt, var en av de første skeptikerne.³⁴ På denne tiden ble institusjonene kalt oppdragelsesanstalter, frem til de fikk benevnelsen skolehjem i 1899. Etter å ha vært ansatt en kort periode som forstander i anstalten Toftes Gave, kritiserte Sundt ordningen med at barn ble satt i oppdragelsesanstalter fremfor i fosterhjem, siden den beste måten å oppdra barn på var i familien, ifølge ham.³⁵

Ti år etter ble anklagene mer alvorlige. Stortingsmann og venstrepolitiker Nikolai Julius Sørensen, beskrev forholdene ved Toftes Gave i Kristianiabladet *Posten*.³⁶ Der kom det blant annet frem at en gutt hadde fått 60 slag ris, sengevæterne fikk ris hver morgen og måtte gå med det våte undertøyet sitt om vinteren slik at «de frøs stive», og gutter som ble tatt for onanering fikk «Sennepskager lagt paa Kjønsdelen».

Heller ikke Falstad oppdragelsesanstalt, senere Falstad skolehjem, unngikk kritikken. Da det skulle forhandles med oppdragelsesanstaltene om overgangen til skolehjem i 1899, kom dette frem.³⁷ Anstalten kunne ikke omtales som et hjem, siden daværende bestyrer Jacob Christian Hagen ikke opptrådte som «far», ble det sagt. Han bodde ikke på anstalten og spiste heller ikke sammen med guttene. I stedet var han i sin egen bestyrerbolig på fritiden og overlot tilsynet med anstalten til underordnede. En av stortingsrepresentantene som var med i forhandlingene, hadde selv møtt Hagen, hørt hans beskrivelser av oppdragelsesanstalten og sett bilder fra Falstad. Bildene viste falstadgutter som reide opp sengene. Etter hvert som de ble ferdige, måtte de stille opp i en rekke ved døren. Ingen fikk gå derfra før alle var ferdige. Deretter marsjerte de til et rom hvor de måtte vaske seg på kommando, før de så marsjerte videre. Representanten beskrev dette som latterlig disiplin, og at en slik pertentlighet bare ville føre til at guttene fikk avsmak for disiplinen og at den derfor virket mot sin hensikt. Den hjemlige tonen ville i hvert fall forsvinne under disse oppdragelsesforholdene. Han nevnte også i denne sammenheng de gjentatte rømningene ved anstalten.

Andre representanter var enige i at anstalten kunne ha sine feil og mangler, men at disse uansett var vanlige ved andre anstalter. De hadde grunn til å tro at institusjonen på Falstad ble

³⁴ NOU 2004: 23, s. 23

³⁵ Sundt 1978 [1870]: 164

³⁶ Thuen 2002: 351

³⁷ S.tid. (1898/99), s. 936-946

styrt og drevet så godt som det overhodet ville være mulig å drive en slik oppdragelsesanstalt. Det var helt nødvendig å ha et inngående reglement, samt bruke militærdisiplin, for å beherske slike gutter. Beskrivelsene av forholdene på Falstad talte derfor til fordel for anstalten, mente de.

Skolehjemssaken

Selv om kritikken av Falstad oppdragelsesanstalt er interessant, og viste bruk av disiplinære metoder på anstalten, er det likevel avsløringene på begynnelsen av 1900-tallet som for alvor førte til kritikk av forholdene ved skolehjemmene. Den dårlige behandlingen som barna fikk der, ble først og fremst gjort kjent gjennom skandaleoppslag i pressen eller romaner om skolehjemmene.

Det var en tidligere ansatt ved Bastøy skolehjem, Bjørn Evje, som satte i gang kritikken. Under pseudonymet Mikael Stolpe skrev han romanen *Under loven* (1907), hvor livet for guttene på Kamberg oppdragelsesanstalt og Espeli skolehjem ble skildret – dekknavn for Bastøy skolehjem og Toftes Gave.³⁸ Det ble likevel oppdaget at Evje var forfatteren bak boken, og kritikken ble derfor desto mer troverdig og alvorlig på grunn av hans tidligere stilling som husfar på Bastøy skolehjem, og til tider vikar for daværende bestyrer Ole Flugum. I boken skrev Evje om et system med avstraffelse, isolering, voldsbruk, ydmykelse og tilfeldig sanksjonering.³⁹

Litt etter ble det også gitt ut en annen bok av forfatter H. Asbjørnsen, med tittelen: *Om Livet og Behandlingen blant 150 Straffanger paa Toftes Gave Strafanstalt: Uhyggelige Afsløringer* (1908).⁴⁰ Her var kritikken bare rettet mot Toftes Gave, etter forfatterens egne observasjoner som besøkende på anstalten.

Disse avsløringene vakte interesse i pressen og resulterte i en omfattende debatt som etter hvert ble kalt for skolehjemssaken. I 1908 var det også en storbrann på Toftes Gave og pressen tok det som et tegn på opprør blant guttene. Brannen kunne nærmest oppfattes som et røyksignal fra skolehjemsguttene, for å skape blest om institusjonsproblematikken og signalisere hvilken situasjon de var i. Uansett hva brannen skyldtes, fikk den likevel allmuen til å tenke over hva som egentlig foregikk på skolehjemmene. Det var ikke kjærlighet til barna som stod i fokus – det var heller tvang, arbeid, slit og straff.⁴¹

³⁸ NOU 2004: 23, s. 29

³⁹ Stolpe 1907

⁴⁰ Thuen 2002: 360

⁴¹ Ibid. s. 359

Myndighetene satte i gang med intervjuer av skolehjemsbarna samme år som det brant på Toftes Gave, og det som kom frem der vitnet om svært nedverdiggende forhold. Det ble blant annet fortalt om små mørke isolatceller og fysiske avstraffelser. Under skolehjemsdebatten på Stortinget stod sosialpolitiker og venstremann Johan Castberg frem og kalte Toftes Gave for «et skjærpet fengsel», og omtalte barna som «indsatte» fremfor elever.⁴² I pressen kunne det bli brukt kraftigere skyts, som for eksempel at skolehjemmene var «rene torturanstalter». Det ble nedsatt en egen skolehjemskomité, med blant andre daværende bestyrer på Falstad skolehjem Jacob Christian Hagen, som skulle undersøke forholdene ved skolehjemmene i landet.⁴³ Denne komiteen konkluderte i 1909 at Toftes Gave burde legges ned. Departementets innstilling som kom året etter førte til lite endringer, og Toftes Gave ble derfor ikke nedlagt.⁴⁴

Bastøy skolehjem var en av institusjonene som fikk hardest medfart i skolehjemsaken. Ole Flugum var som nevnt bestyrer der da. Han var anerkjent både for sine teoretiske og praktiske kunnskaper om oppdragelsesanstalter, etter sine mange studiereiser i utlandet, og fikk derfor den prestisjefylte oppgaven å være den første bestyreren på Bastøy.⁴⁵ Han ble også brukt som en av departementets sakkyndige under innføringen av vergerådsloven (Kap. 3.2) og overgangen til skolehjemmene, men en antatt godt skikket mann sviktet etter manges mening i denne stillingen. Hagen som satt i skolehjemskomiteen, ble derfor Flugums erstatter på Bastøy.⁴⁶ Der styrte han skolehjemmet som senere ble kjent for å være en fryktinngytende institusjon – også i tiden under elevopprøret som er gjenfortalt i boken *Djeveløya i Oslofjorden* (2000) og filmen *Kongen av Bastøy* (2010).

Noe som ikke er like godt kjent, er at Hagens arvtaker på Falstad skolehjem, Ulrik Fredrik Wilhelm Landmark, også var knyttet til Bastøy skolehjem. Han var ansatt som lærer og husfar på dette skolehjemmet før han kom til Falstad og tok over som bestyrer der i 1910.⁴⁷ Altså var Landmark ansatt på det skolehjemmet som, i tillegg til Toftes Gave, fikk sterkest kritikk under skolehjemsaken. Han hadde derfor sannsynligvis deltatt i den avstraffelseskulturen som ble avdekket der.

⁴² NOU 2004: 23, s. 30; Dahl 1992: 180, 186

⁴³ Thuen 2002: 361

⁴⁴ Ot.prp. nr. 37 (1910)

⁴⁵ Thuen 2002: 207

⁴⁶ St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1919), s. 716

⁴⁷ Harstad 1938a: 73

Landmark kom derfor godt fra det, da han kort tid senere skulle bli en sentral skikkelse i norsk skolehjemsarbeid, blant annet som departementets konsulent og noen år som formann i Sør-Innherad Pedagoglag.⁴⁸ Han fikk også Kongens fortjenstmedalje i gull for sitt skolehjemsarbeid, samt ble første æresmedlem i Norges skoleheimsstyrerlag.⁴⁹

Her ser man altså at tre betrodde menn i skolehjemsarbeidet bidro i historien som er så godt kjent fra Bastøy skolehjem. Det skulle derfor være grunn til å tro at Falstad skolehjem ikke ble styrt så mye annerledes av to av disse sentrale skikkelsene – men hvordan stod Falstad skolehjem seg i kritikken? Skolehjemskomiteen undersøkte også dette skolehjemmet, og besøket beskrives slik av Landmark:

«Da kritikkens stormvær gikk over de norske skolehjem i 1907-09, og rettslige forhør bragte frem alle mangler og svakheter ved dem, stod Falstad sig meget godt.

En stortingskomite som på den tid ved et kort besøk fikk et udmerket inntrykk av stell, tone, elever og funksjonærer, erklærte det endog offentlig for en mønsteranstalt.»⁵⁰

Hvordan kunne det ha seg at Falstad stod seg meget godt, og faktisk ble erklært som en mønsteranstalt, spesielt med tanke på det faktum at Falstad fikk hard kritikk forut for skolehjemssaken? Man kan selvfølgelig ta Landmark på ordet og tro på det han refererte fra komiteens besøk på skolehjemmet, mens Hagen var bestyrer der. Men hvordan kan komiteens konklusjon stemme overens med Hagens senere kritikkverdige ledelse av Bastøy skolehjem? Skulle han gå fra å lede en mønsteranstalt på Falstad til å lede et fryktinngytende skolehjem på Bastøy? Det kan være, men det høres ikke helt troverdig ut. Jeg kommer derfor frem til tre sannsynlige grunner for Falstad skolehjems rosende omtale. For det første: Hagens inhabilitet. Han satt både i undersøkelseskomiteen som var oppnevnt av departementet til å undersøke skolehjemmene, og var samtidig den daværende bestyreren på Falstad skolehjem. Han visste altså tidspunktet for inspeksjonen og hadde tid til å forberede skolehjemmet til besøket. Samtidig kunne han påvirke komiteens omtale av skolehjemmet, ved å selv være med å formulere den. For det andre: Inspeksjonens varighet. Det står at komiteen var på et «kort besøk». Ved et kort besøk rakk de nok ikke å få et ordentlig inntrykk av skolehjemmet. Dette var også noe av kritikken som ble lagt frem under skolehjemssaken, at inspeksjonsordningen var for dårlig. Ofte ble skolehjemmene varslet på forhånd slik at ledelsen fikk tid til å

⁴⁸ *Arbeiderbladet*, 12.08.1939, «Et skolehjem med soveværelser uten vinduer»; Harstad 1938b: 94

⁴⁹ Harstad 1938a: 74; Harstad 1940: 47

⁵⁰ Landmark 1920: 17

klargjøre besøket, og i tillegg var inspeksjonen av så kort varighet at inspektøren ikke tok seg tid til å snakke med barna. For det tredje: Økonomiske interesser. NOU-rapporten fra 2004, påpekte at det var viktig for institusjonene å beholde sitt gode rykte under skolehjemssaken, for å opprettholde statsstøtten.⁵¹ Falstad skolehjem slet økonomisk og var helt avhengig av statstilskudd for å kunne drifte skolehjemmet.⁵² Å sikre økonomien kan derfor ha vært et motiv for å fremstille skolehjemmet best mulig.

En indikasjon på at skolehjemskomiteen ikke fortalte sannheten om Falstad skolehjem, kan man finne i et brev fra en falstadgutt som var på skolehjemmet under perioden skolehjemssaken pågikk. Det kom frem i en undersøkelse som Landmark foretok på skolehjemsguttene i 1918. Falstadgutten fortalte at han ble satt bort i et fosterhjem som seksåring, etter at moren hans døde og hans far ikke brydde seg om ham. Han kom i fosterhjem hos en øltapper og ble raskt satt i virksomhet hos ham. Der fikk han se og høre ting som han aldri skulle opplevd. Dette gikk ut over skolegangen, og da han var ni år gammel fikk han vite at han skulle reise fra fosterhjemmet, men han fikk ikke beskjed om hvor han skulle. Falstadgutten fortalte:

«Antagelig den 17de Desember 1906 paa kvelden kl 11 kom jeg til Falstad Skolehjem jeg husker endnu at det var staldrengen [NN] som hentet mig paa stationen. Klokken ½ 8 neste morgen blev jeg uttat til gaardsbruget og blev sat til at vere med at knuse Næper til fjøset, klokken 9 om morgenen kommer den damen som hadde fulgt mig fra [et vergerådsområde] for at si farvel til mig, omtrent en ½ time efter blev jeg hentet op paa kontoret, hvad der blev sagt mig husker jeg ikke: men nok er det, jeg skulde ha ris, 6 haarde rap fik jeg men vorfor det vet jeg og fik jeg aldrig vite, jeg blev saa sat til at sage ved til kvelden klokken 6, efter at ha spist fik jeg sitte inde i klasseverelse til klokken 7, da kom Vaktmester [NN] og hentet mig han hadde en lygt i haanden, han fulgte mig ned til 8 kanten som vi kalte det og efterpaa op i 2den etage ved siden av 10 salen enten det var paa det verelse som drengene var paa eller det er lageret det husker jeg ikke men nok er det, det var en selle med et lite vindu høit paa væggen med gitter for og med en seng som hang fast på væggen, dit ind blev jeg leid, og nu maatte jeg klæde av mig saa jeg hadde bare en skjorte paa kroppen og saa legge mig paa et oljeleret som var aldeles svart og kold, saa blev jeg bundet på hender og føtter og saa la ham en filt oppaa mig og dette var jo mit på vinteren og enda var der 2 ruter istykker saa sneen føk ind i sengen slik fik jeg da ligge hele natten og fryse som en hund og vis jeg nogen gang fant hang til at vande maatte jeg la det gaa i sengen for jeg kom jo ingen vei og det var ikke behageligt at ligge i og slik laa jeg vereneste nat og graat frøs og ventet paa morgenen, det var min eneste trøst naar morgenen kom og naar han saa at jeg var bløt fikk jeg skyld for det. Det nærmet sig jul, mit arbeide bestod væsentlig av at hugge ved. Juleaften arbeidet vi til

⁵¹ NOU 2004: 23, s. 33

⁵² Landmark 1920: 8-9, 18-20

middag, kl 5 fik vi komme ind til Juletræet, saa var der andagt til kl vel 6 saa var der utdeling av Gaver til os gutter til klokken 7 og vi hadde eller, var retteresagt netop færdig til at gaa rundt juletræet da kom [Vaktmester NN] og hentet mig, saa fik jeg da ligge saadan og høre paa at di andre moret sig helt til midnat ja slik laa jeg helt til utpaa Vaaren jeg husker ikke vor lenge: men vorfor maatte jeg lide saadan? Ja det var et spørgsmål som jeg aldrig fik besvart jeg spurte en gang men fik et avvigende svar, men som sagt vorfor jeg skulde lide dette det skulde jeg ha git meget for at faa vite.»⁵³

Senere fikk falstadguttene flere ganger tilbud om å rømme sammen med andre gutter, blant annet med «No 19», som falstadguttene kalte ham. Han ombestemte seg flere ganger, før han til slutt valgte å rømme alene. Han kom seg da til sjøs og ble ikke etterlyst. Etter det han hadde opplevd, skrev han likevel til slutt i brevet, at det skulle vært kjekt å se igjen «gamle Falstad» og at han lengtet etter å få besøke skolehjemmet en gang.

At dette skjedde på Falstad under skolehjemssaken, og at undersøkelseskomiteen ikke nevnte slike forhold, vitner om at konklusjonen deres ikke gav det fullstendige bildet av skolehjemmet, da de erklærte at institusjonen var en «mønsteranstalt». Tilfellene falstadguttene fortalte om – tvangsarbeid en hel dag uten mat, fastbinding på hender og føtter, isolering, vinterkalde rom med åpne vinduer og gitter for, straff for sengevæting og rømningsforsøk – taler for at Falstad skolehjem ikke skilte seg ut fra andre skolehjem. Hvis det var tilfellet, kan man ikke feste lit til Landmarks positive omtale av skolehjemmet. Det kan også ha betydning for vurderingen av hans senere uttalelser.

Etter skolehjemssaken

Kritikken stilnet ikke etter skolehjemssaken. Tilsynet ved skolehjemmene ble et av temaene da debatten om skolehjemmene igjen blusset opp mot slutten av 1930-tallet – også denne gang gjennom presse og romaner. Blant annet gjennom Gabriel Scotts, *De vergeløse: Et barns historie* (1938), og novellesamlingen til Per Wollebæk, *Dragsuget* (1938). Wollebæk ble også sendt på en reportasjereise for Dagbladet, hvor han fikk publisert skildringer under overskrifter som «I norsk konsentrasjonsleir».⁵⁴ I tillegg til kritikken av myndighetenes sviktende tilsyn ved skolehjemmene, ble oppmerksomheten rettet mot feilplassering av barn i skolehjem.

Gabriel Scott fortalte i sin roman om den fiktive skoleguttene Albert, som en dag ble tatt bort fra sin mor og plassert i et skolehjem. Dette skjedde på grunn av at hans mor ble fengslet for

⁵³ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

⁵⁴ NOU 2004: 23, s. 30

hjemmebrenning. Skildringen viste altså en aktuell situasjon, hvor en gutt ble sendt i skolehjem på grunn av omsorgssvikt eller problemer hos foreldrene. Videre ble hverdagen på skolehjemmet beskrevet, med hardt fysisk arbeid, sterke psykiske påkjenninger og frykt for de ansatte, som noen ganger resulterte i rømninger. De kontrastfylte forskjellene mellom skolebestyrerens familie og skolehjembarnas forhold, ble skildret. Bestyrerens familie levde under gode kår, mens skolehjemsguttene led under dårlig kosthold, bekledning, hygiene og hardt arbeid. I boken ble det også beskrevet hvordan en inspeksjon kunne foregå, hvor inspektøren varslet sin ankomst slik at skolehjemmet fikk tid til å sette i stand et «skuespill» til han kom på besøk. Elevene ble da vasket, klippet, kledd opp i fine klær og fikk hver sin leke, og skolehjemmet ble ryddet, vasket, pyntet og stelt. Det ble dekket på bordene med fint servise og bestikk, og satt frem god mat som var helt utenom det vanlige kostholdet. Inspektørens kommentar, «lek bare dere barn og bry dere ikke om oss!», viste hvordan inspektøren var mest opptatt med bestyreren og kun interessert i de ytre rammene på skolehjemmet.⁵⁵ Bestyreren, eller «han far» som han ble kalt, gikk rundt og presenterte guttene, klappet dem på hodet og roste dem opp i skyene, i inspektørens påsyn. Boken var altså en sterk kritikk av forholdene ved skolehjemmene og den svært mislykkede inspeksjonsordningen som ikke avdekket de store manglene og forsømmelsene ved skolehjemmene i landet.

Det har blitt skrevet flere lignende bøker siden 40-tallet og frem til i dag, både romaner og biografier av tidligere skolehjemsbarn.⁵⁶ På denne måten har man fått uttrykt sin misnøye mot skolehjemssystemet. Det har lenge vært tabubelagt å stå frem som skolehjemsbarn og det finnes få beretninger fra slutten av 1800-tallet og til godt innpå 1900-tallet. Det samme gjelder for arkivmaterieell. Det er få kilder som direkte kan fortelle oss noe om barnas forhold på skolehjemmene. Derfor har kritiske røster fra pressen vært viktig, noe NOU-rapporten fra 2004 understreket.⁵⁷ Med jevne mellomrom har det vært luftet sterke følelser knyttet til skolehjemmene. Koblingen til konsentrasjonsleirer har gjort seg gjeldene ved flere anledninger. Jeg har nevnt Wollebæks reportasjereise til Toftes Gave og Bastøy skolehjem, som resulterte i overskriften «I norsk konsentrasjonsleir» i Dagbladet i 1938, samt beskrivelser av skolehjemmene som «rene torturanstalter».⁵⁸ Andre har brukt uttrykk som «KZ-leir for barn», mens enkelte har sammenlignet skolehjemmene direkte med

⁵⁵ Scott 1946 [1938]: 130

⁵⁶ NOU 2004: 23, s. 30

⁵⁷ Ibid. s. 12

⁵⁸ *Dagbladet*, 30.12.1938, «I norsk konsentrasjonsleir»

konsentrasjonsleiren Dachau, slik som Egil Tresselt gjorde i 1946.⁵⁹ Han var journalist og initiativtaker til «Barnehjelpen» – et arbeid under andre verdenskrig, hvor man evakuerte barn ut av Bergen.⁶⁰ Han skrev:

«Engang var jeg i Dachau. Dachau er en konsentrasjonsleir i Tyskland. I denne ene leiren var der sikkert like mange på en gang som der er åndssvake i hele Norge. 18,000. jeg har ikke vært i alle husene der. Men jeg var i det fengslet hvor krigsforbryterne satt. Der var brisker og vannklosett innlagt på hver selle. Selledørene var av eikeplank. Rustfritt stål i vasker. Men det er jo en annen historie sier min leser ...
Ja, en ganske annen historie.»⁶¹

Dette viser at uttrykk som konsentrasjonsleir, torturanstalt og straffeanstalt har vært stadig tilbakevendende i omtalen av skolehjemmene i Norge.

I Arne Skouens kritikk av spesialskolene på 1960-tallet ble det satt søkelys på begrepet, da han også valgte å bruke benevnelsen «konsentrasjonsleir for barn». I denne sammenheng dukket Ekne offentlige skole for evneveike opp i debatten. Dette var en spesialskole som holdt til i samme bygg som Falstad skolehjem etter krigsoppgjøret. Altså ble «konsentrasjonsleir» brukt om spesialskolen på Falstad i en annen periode enn det tidsrommet det fokuseres på i denne oppgaven (1922-1928). Sammenligningen med konsentrasjonsleir vakte sterke reaksjoner, noe jeg skal se på i fortsettelsen.

2.2 «Har vi konsentrasjonsleirer for barn i Norge?»

Hva la Skouen i uttrykket konsentrasjonsleir for barn, og hvilke forhold var det han trakk frem i denne sammenheng? Hvordan har dette relevans for denne oppgaven og for Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen? Det er spørsmål som jeg skal forsøke å svare på i denne delen.

Første gang Skouen var i søkelyset, var som en av pådriverne for å inkludere spesialskoleelevene i folkeskolen. Bakgrunnen var en spesialskolesak i 1960, som kan regnes som barnevernets mest omfattende institusjonsskandale i løpet av etterkrigstiden.⁶² Her ble det avslørt hvordan bruk av straff og disiplin var utbredt i institusjonen, og det ble spesielt

⁵⁹ *Dagbladet*, 04.03.1986, «KZ-leir for barn»

⁶⁰ Vadset 19.02.2008, «Evakuering av barn» [internett]

⁶¹ *VG*, 08.01.1946, «Et besøk hos 350 åndssvake på Tokerud»

⁶² NOU 2004: 23, s. 43-44

reagert på bruk av isolat. Spesialskolene på Bastøy ble også utsatt for lignende kritikk, hvor det også ble pekt på bruk av brevsensur.

Skolehjemmene i Norge skiftet navn til spesialskoler, da loven om spesialskoler kom i 1951.⁶³ Da Stortingsmelding 42 (1965-66) *Om utbygging av spesialskolene* kom i 1965, var tanken å legge frem hvordan man ønsket at fremtidens utbygging av spesialskolesystemet skulle være, med bakgrunn i tidligere erfaringer. Her ble det blant annet vist til at det hadde vært vellykket å skille ut elever i egne spesialskoler. Denne positive segregeringsfortellingen viste at både elevene og samfunnet var godt tjent med ordningen, kom det frem av stortingsmeldingen.⁶⁴ Som motvekt til denne fremstillingen, aksjonerte Arne Skouen sammen med andre samfunnsaktører som hadde opplevd spesialskolesystemet fra innsiden, enten ved å selv ha funksjonshemming, eller gjennom å ha slektninger med funksjonshemming. Skouen hadde blant annet en datter med autisme, og var slik sett involvert i saken. Disse personene formulerte manifestet «Rettfærd for de handicappede», for å gi en annen versjon av historien om hvordan spesialskolene hadde vært. Dette var ment som en motvekt til fortellingen i nevnte stortingsmelding. I manifestet ble det pekt på ulempene omkring det å skille ut elever i egne spesialskoler og at målet for hele skolesystemet heller burde være «å bringe flest mulig handicappede inn i samfunnet som likeverdige mennesker». Dette kunne bare skje gjennom at funksjonshemmede ble inkludert i den ordinære folkeskolen.

I denne sammenheng holdt Arne Skouen et foredrag i universitetsaulaen i Oslo høsten 1965. Her talte han sterkt for de funksjonshemmedes sak og mente at de var en godt gjemt underklasse i samfunnet. Skildringene av samfunnets sviktende håndtering av de funksjonshemmede gjorde inntrykk på de mange fremmøtte. Skouen bygde på pedagogen Hallvard Røger, en ansatt i et åndssvakehjem som mente at spesialskolesystemets underklasse kunne sammenlignes med en heis som kun fraktet mennesker nedover. Kom man fra folkeskolen og havnet i spesialskolesystemet, var det ingen vei opp derfra.

Reaksjonene på aksjonen «Rettfærd for de handicappede», samt andre innspill som var kommet til, førte til at representanter som satt i Kirke- og undervisningsnemden, og som skulle vurdere lovendringsforslaget, tok dette til følge. Komiteen la derfor fram et forslag om å integrere spesialskolene i en ny felles lov med folkeskolene.⁶⁵

⁶³ NOU 2004: 23, s. 83

⁶⁴ Grove 2017: 83-87

⁶⁵ Ibid. s. 91-92

Skouens kamp for de funksjonshemmedes rettigheter i samfunnet, viste at denne gruppen opplevde lignende behandling som den skolehjemsbarn fikk. Begge disse gruppene stod utenfor samfunnet og ble isolert fra folkeskolen.

I februar i 1967, var det igjen blest omkring Skouen. Denne gang holdt han et foredrag i Studentersamfundet i Oslo. Temaet for kvelden var: «Har vi konsentrasjonsleirer for barn i Norge?». ⁶⁶ Han rettet blant annet søkelyset mot Ekne offentlige skole for evneveike på Falstad, og kom med anklager om overgrep, fysisk avstraffelse, innelåsning og brevsensur. ⁶⁷ En tidligere elev derfra, Ola Ødegaard, som senere ble generalsekretær i stiftelsen Rettferd for taperne, var sammen med Skouen. Følgende omtale av foredraget stod på trykk i VG:

«Vi har konsentrasjonsleirer for barn i Norge, sa Arne Skouen. Vi har barn som er uten rettssikkerhet i velferdsstaten, handicappede barn som diskrimineres, barn som oppbevares på samme vis som vi oppbevarer kriminelle. Den eneste forskjell er at det holdes arkitekturkonkurranser om de steder hvor de kriminelle skal anbringes.» ⁶⁸

Skouen la altså i konsentrasjonsleirbegrepet at barna var uten rettssikkerhet, de ble diskriminert og holdt utenfor samfunnet, og de ble oppbevart på samme vis som kriminelle. Dette er altså bruken av begrepet som jeg skal forsøke å forstå i denne oppgaven og som jeg skal sammenligne med forholdene på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen.

Ola Ødegaard kalte også spesialskolen på Falstad for en konsentrasjonsleir for barn i likhet med Skouen, og underbygde Skouens påstander ved å fortelle om sine opplevelser som elev ved spesialskolen. ⁶⁹ Disse opplevelsene kan også sammenlignes med Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Ødegaard var på spesialskolen i sju år. Grunnen til at han havnet der, var en tilfeldig intelligenstest som en lærer tok på ham. Han beskrev også en hendelse der han fikk straff for en liten forseelse. Ødegaard måtte stå barbert og bare i nattøyet i et kjølerom i kjelleren, brukt av Gestapo til å isolere fanger da det var fangeleir på Falstad. Han syntes opplevelsen var skremmende. I tillegg fortalte han om gjensyn med tidligere skolekamerater fra spesialskoletiden, som alle hadde havnet på skråplanet.

Uttalelsene fra denne kvelden vakte sterke reaksjoner, spesielt blant ansatte i spesialskolesystemet. De følte at alle ansatte ble skåret over én kam, og offentlig uthengt som

⁶⁶ VG, 06.02.1967, «Sensasjonelt vitneprov for Skouen»

⁶⁷ NOU 2004: 23, s. 148

⁶⁸ VG, 06.02.1967, «Sensasjonelt vitneprov for Skouen»

⁶⁹ Ødegaard 1985: 138-142

arbeidere i konsentrasjonsleirer for barn. Staten ønsket derfor å gå til injuriersak for uttalelsen om konsentrasjonsleirer, noe som likevel ikke ble gjort. Ola Ødegaard måtte derimot møte i retten, i den såkalte Ødegaard-saken, for anklager om at det hadde blitt begått seksuelle overgrep ved Ekne offentlige skole for evneveike på Falstad.⁷⁰ Han kom da med beskyldinger mot en assistent på internatet. Ødegaard ble dømt for falske anklager mot assistenten, som følge av manglende bevis. I forbindelse med rettssaken gikk Peder Morset, som var skolestyrer ved en annen spesialskole og tidligere motstandsmann, ut i lokalavisen fra Ødegaards hjembygd, og støttet ham. Han mente at det ikke var overdrevet når Ødegaard brukte ordet «konsentrasjonsleir». Morset satt selv i fangeleirene på Falstad og Grini, og mente at han faktisk hadde det bedre der enn om han hadde vært åndssvak i en spesialskole, ut fra det han hadde hørt om slike skoler.

Det må nevnes at Ødegaard ble tilkjent billighetserstatning på 50.000 kr. i 1974, som oppreisning etter oppholdet på Falstad.⁷¹ Han hadde økonomiske interesser av å fortelle om forholdene ved spesialskolen, derfor har flere av Ødegaards uttalelser vært omdiskuterte – også på grunn av den nevnte dommen han fikk mot seg.

Ødegaard har kommet med uttalelser om spesialskolen på Falstad ved senere anledninger, blant annet under krigsminnedebatten som pågikk i 2003-2004.⁷² Ødegaard mente at «Falstad [hadde] skjendet og ødelagt flere menneskeliv som skolehjem enn som SS-leir». Dette ble begrunnet med at Falstad var fangeleir i tre år, men skolehjem i nærmere 100 år. Denne tiden hadde elevene vært som fanger å regne, og gjennom de fysiske og psykiske overgrepene de opplevde som vergeløse barn, kunne han si at «Falstad var en konsentrasjonsleir for barn». Derfor skulle denne historien «selvsagt videreformidles av Falstadsenteret, på lik linje med det som skjedde av overgrep under krigen», mente Ødegaard.

Tilbake til Skouens foredrag i Studentersamfundet i Oslo. Det fikk sånn blest at han ble spurt om å stille opp i et TV-program på NRK, som ble kalt for *Åpen Post*. Der skulle han begrunne sine påstander og diskutere temaet sammen med et panel.⁷³ TV-programmet var satt opp som en rettsak, med Arne Skouen som den tiltalte. Med seg hadde han stortingsmann Jakob Aano fra KrF og Gerd Benneche, som blant andre var delaktig i «opprullingene» av tidligere nevnte spesialskolesak. Skouen hadde også med seg to anonyme «vitner», som ifølge Ødegaard

⁷⁰ Ødegaard 1985: 144-152

⁷¹ Ibid. s. 163-170

⁷² *Adresseavisen*, 20.10.2003, «Opprørt tapergeneral»

⁷³ NRK TV, 09.02.1967, *Åpen post* [TV-program]

hadde vært elever ved Ekne offentlige skole for evneveike på Falstad.⁷⁴ Programlederne Kjell Arnljot Wiig og Per Øyvind Heradstveit var også til stede, samt en representant fra Kirke- og undervisningsdepartementet, byråsjef Trygve Bore. I tillegg deltok to representanter fra Spesialskolerådet, Per E. Kiil og Hans-Jørgen Gjessing, som hadde vært med på å skrive innstillingen til forutnevnte Stortingsmelding 42.⁷⁵ Uttalelsene i dette programmet er viktige for å utdype hva Skouen la i begrepet «konsentrasjonsleir for barn» og belyse flere elementer som det ble begrunnet med.

Samtidig må det nevnes at det kom klart frem i programmet at konsentrasjonsleirbegrepet ikke var ment bokstavelig, men at «påfunnet med å kalle [spesialskolene for] konsentrasjonsleirer var en velformulert injurie».⁷⁶ Konsentrasjonsleirene var et svært betent minne så nært opptil krigen, og Skouen hadde sett for seg at det skulle vekke sterke reaksjoner. Han trakk paralleller til Gabriel Scotts *De vergeløse* (1938), og begrunnet valget av «konsentrasjonsleir» med at barn ikke fikk den omsorgen de behøvde. De manglet grunnleggende behov, var overlatt til seg selv, og på enkelte spesialskoler måtte de arbeide hele dagen for 3 kr. for deretter å ha skole på kvelden. Barna hadde heller ingen «Francis Bull» som kunne stå frem og tale deres sak, derfor følte han for å bruke et så sterkt uttrykk for å sette fokus på manglene. I tillegg stod de anonyme vitnene frem og fortalte om brevsensur, feilplassering, intelligenstesting, innesperring, avstraffelsesmetoder som «hodetortur», avtalte og mangelfulle inspeksjoner, dårlig oppfølging etter utskrivning, samt manglende vitnemål.

Departementet på sine side, med representanten Trygve Bore, avviste kritikken fra Ødegaard i Studentersamfundet ut fra korrespondanse som Ødegaard hadde hatt med daværende bestyrer på Falstad. Han refererte slik: «Det har vært hyggelig hos dere, jeg har hatt det bare bra, hils alle kjente på skolen, hils husmor, hils den ene og hils den andre, for det var så trivelig hos dere». Dette kunne ikke Bore få til å stemme overens med Ødegaards anklager. Denne motsigelsen, som også kom til syne i tidligere siterte brev fra en falstadgutt (Kap. 2.1), kommer jeg inn på senere (Kap. 5.2).

Bore hadde også vært i kontakt med vedkommende skolehjemsbestyrer, som beskrev Ødegaards opplevelser som oppspinn. Videre mente Bore at det var utillatelig av Skouen å bruke uttrykket «konsentrasjonsleirer» ut fra «de begrepene som vi har dannet oss om konsentrasjonsleirer her i Norge», spesielt da «personalet gjør alt det de kan for at elevene

⁷⁴ Ødegaard 1985: 144

⁷⁵ Grove 2017: 94

⁷⁶ NRK TV, 09.02.1967, *Åpen post* [TV-program]

skal trives og ha det godt på skolene». Samtidig reagerte han sterkt på vegne av spesialskoleelevenes foreldre, som etter Skouens uttalelser ville være redde for å sende ungene sine på disse spesialskolene etter det de hadde hørt. Med den tillit som departementet hadde til personalet på spesialskolene, ville det være vanskelig å godta et sånt uttrykk, selv om han måtte tilstå at betegnelsen ville være berettiget, hvis forholdene generelt sett var slik som Skouen fremstilte.

Rektor i Statens spesiallærerskole, dr.philos. Hans-Jørgen Gjessing, var enig med departementets representant. Det var «dypt urettferdig å sette alle arbeidere i slike institusjoner i samme bås». Med benevnelsen «konsentrasjonsleir», ville alle arbeidere bli sett på som «fangevoktere». Dette kunne umulig stemme, da mange elever utvilsomt ville si at de hadde hatt godt utbytte av skolegangen, mente han.

Skouen stod fortsatt på sitt og kalte uttrykket for en «velformulert injurie», men presiserte at det ikke var personalet generelt han var ute etter, men systemet. Det ville derfor være mot sin hensikt av de ansatte ved slike institusjoner å ta til motmæle. «Mange av disse sliter seg ut i sine jobber som gode arbeidere, men den store mangelen på arbeidskraft skjules når man går i forsvarsposisjon i stedet for å underbygge behovet», sa han. Videre mente han at «departementets folk, regjeringsadvokater, Storting, Regjering og hver eneste norske mann og kvinne med statsborgerlige rettigheter – [stod] i virkeligheten anklaget alle sammen». Men de som forsøkte å trylle vekk og skjule manglene, stod spesielt med ansvaret. Derfor reagerte han sterkt på at en granskning ville innebære undersøkelser blant funksjonærer og eventuelt personalet, men ikke elevene selv. «Har det gått så langt at man i departementet tenker at disse elevene er jo evneveike, så de er ikke i ansvarlige for hva de sier?», spurte han retorisk.

Det siste som Skouen her bemerket, at man skal lytte vel så mye til barna som til skolehjemmenes ledelse og ansatte, er relevant med tanke på behandlingen av falstadguttene som kilder. Når jeg skal studere falstadguttene syn på skolehjemmet under perioden i særavdelingen og vurdere funnene opp mot problemstillingen om hvorfor skolehjemmet, om enn i provokativ hensikt, kunne omtales som en konsentrasjonsleir for barn, er det først og fremst deres oppfatning av skolehjemmet som må vektlegges.

Både Skouen og Ødegaard kom med anklager om overgrep, og brukte det som en del av begrunnelsen for at spesialskolene kunne omtales som konsentrasjonsleirer for barn. NOU-rapporten fra 2004 har blant annet utdypet hva som ligger i dette uttrykket «overgrep», og jeg skal i fortsettelsen ta for meg denne rapporten.

2.3 Omsorgssvikt og overgrep i barnehjem og spesialskoler

Rapporten fikk tittelen: *Barnehjem og spesialskoler under lupen: Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945-1980*. Utvalget ble oppnevnt av Barne- og familiedepartementet og ledet av Edvard Befring. Etter gjentatt kritikk av barnevernet, skulle utvalget se på omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner i tiden 1945-1980. Dette skulle gjøres ved å studere arkivmateriale fra perioden og bruke relevant forskning fra inn- og utland.⁷⁷ Utvalget studerte rundskriv, rapporter fra tilsynsbesøk og tilsynsnemnder, årsmeldinger, avisutklipp og opplysninger fra tidligere erstatningsaker eller undersøkelser gjort på barnehjemsbarn og spesialskoleelever.

Jeg skal ikke bruke rapporten som kilde for å finne ut om det skjedde omsorgssvikt og overgrep på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. En undersøkelse fra tidsrommet etter krigen, kan ikke gi svar på det. Jeg skal heller ikke slå fast at funn av omsorgssvikt og overgrep i tiden etter krigen, er ensbetydende med at det også foregikk tilfeller av dette i tiden før krigen. Det jeg skal bruke rapporten til, er dens begrepsforståelse av omsorgssvikt og overgrep, siden det er nyttig å vite hva som ligger i disse uttrykkene. Rapporten omfattet perioden da Skouen og Ødegaard kalte spesialskolene for konsentrasjonsleirer for barn. Når den har gitt beskrivelser av forhold som disse spesialskolebarna opplevde, får jeg konkrete elementer som jeg kan sammenligne med funnene mine fra perioden i særavdelingen. Dermed vil det være lettere å forstå hva begrepet «konsentrasjonsleir for barn» egentlig henspilte på.

Samtidig har undersøkelsen vist at overgrep forties og at mange barn ikke snakker om sine opplevelser knyttet til overgrep – dette er opplysninger som også er relevante for denne oppgavens tidsrom. Det kan blant annet belyse hvorvidt falstadguttenes opplevelser er representert i skolehjemmets arkivmateriale.

Rapporten skilte mellom omsorgssvikt, fysiske og psykiske overgrep. Omsorgssvikt består i stor grad av mangel på grunnleggende behov som: godt kosthold, ordentlige klær, helsetilsyn, god hygiene, trygghet, nærhet, varme og generell omsorg.⁷⁸ Det kan også være vanskjøtsel, manglende oppfølging av voksenpersoner, lite stimulering og kontakt med voksne, samt ansvarsfraskrivelse ved for eksempel å utsette barn for å bli en kasteball i systemet, med mange dramatiske flyttinger.

⁷⁷ NOU 2004: 23, s. 9, 17

⁷⁸ Ibid. s. 89, 99-100, 140

Fysiske overgrep påfører kroppen smerte, og kan bestå av slag med hender eller gjenstander, spark, lugging, ørefiker, kvelertak, pryl, kroppslig refselse, brennemerking, ris, klyping, vridning av kroppslemmer og lignende mishandling.⁷⁹ Rapporten nevnte også dusjing i kaldt vann, utestenging naken om vinteren, fastbinding i senger og tvangsarbeid. I tillegg hører seksuelle overgrep til i denne kategorien. Det kan være intime berøringer, tukling med kjønnsorganer, beføling, blotting, samleie og voldtekt.⁸⁰

Psykiske overgrep er for eksempel å skape frykt gjennom tvang, trusler, innesperring og isolering i mørke rom. Det kan også være latterliggjøring og ydmyking, eller å være følelseskald og ikke bry seg, overlate noen til seg selv, etc. Rapporten pekte også på manglende beskyttelse av de minste barna, mot de store som plaget dem.⁸¹

En forklaring på at omsorgssvikt og overgrep kunne skje ved barnehjemmene og spesialskolene, kunne settes i sammenheng med sosiolog Erving Goffmans begrepsforståelse av den totale institusjon, mente rapporten.⁸² Det var institusjoner med lukkede og isolerte miljøer, plassert på øyer eller på landet, hvor de ansatte fikk stor autoritet og makt og barna havnet i en utsatt situasjon. Bestyrerne hadde nesten ubegrenset makt. Pedagogikken bestod for det meste av sanksjoner og avstraffelser, arbeid og sysselsetting, i disiplineringens og dannelsens tjeneste, og samtidig var det sviktende tilsyn og oppfølging fra statlige inspeksjonsordninger. I tillegg påpekte rapporten at det var kritikkverdig å blande barn med ulike bakgrunner og forutsetninger.⁸³ En broket sammensetning av urolige, «evneveike», sosialt vanskeligstilte og kriminelle, kunne gi konsekvenser i form av økt maktutøvelse.

Utvalget påpekte at det var høy terskel for at opplysninger om seksuelle overgrep ble skrevet ned og arkivert.⁸⁴ De mente også at det var mye å forlange at man skulle finne opplysninger om dette i arkivmaterialet. I de alle fleste tilfellene ble seksuelle overgrep ikke oppdaget eller fortalt om. Overgrepene ble ofte begått av eldre barn mot de yngre, og de yngre følte seg nok for utsatt til å kunne varsle. Samtidig ble det referert til forskning som viste at overgrep sjelden blir fortalt om, selv i tilfeller hvor barn har blitt utsatt for overgrep av samme gjerningsperson gjentatte ganger.

⁷⁹ NOU 2004: 23, s. 54, 84, 91, 99

⁸⁰ Ibid. s. 10, 131

⁸¹ Ibid. s. 55, 84, 89, 99-100

⁸² Ibid. s. 32, 111, 115

⁸³ Ibid. s. 83, 137

⁸⁴ Ibid. s. 105, 130-131

2.4 Konklusjon

I dette kapitlet har jeg studert kritikken mot skolehjemmene siden slutten av 1800-tallet. Kritikken var generelt stor, mens Falstad skolehjem ble erklært som en mønsteranstalt. En stortingsmanns bemerkning om at skolehjemmet på Falstad ikke kunne omtales som et hjem, på grunn av den «latterlige disiplinen» som rådet der, samt en falstadguttus beskrivelser, viser at konklusjonen som skolehjemskomiteen kom med kan diskuteres. Jeg har forklart hvordan dette sår tvil om bestyrer Landmarks troverdighet, og at ledende skikkelser i skolehjemsarbeidet kunne svikte i sitt lederskap.

At Landmarks forgjenger klarte å skjule tilfeller av voldsbruk, isolering, sanksjonering, osv., som ble avdekket ved andre skolehjem, tilsier at dette var mulig også for Landmark. NOU-rapporten fra 2004 fant at arkivene ikke inneholder mange spor, og at overgrep ofte forties eller ikke blir avslørt av barna selv. I tillegg har mangelfulle inspeksjoner bidratt til få avsløringer. Derfor er det sannsynligvis vanskelig å finne klare og dokumenterte tilfeller av omsorgssvikt og overgrep fra perioden i særavdelingen. Men med dette utgangspunktet, kan jeg likevel bruke de konkrete kriteriene som NOU-rapporten la til grunn for omsorgssvikt og overgrep, og sammenligne det jeg finner om slike forhold på Falstad skolehjem med de forholdene som ble avdekket ved andre skolehjem. Siden disse skolehjemmene ble kalt for konsentrasjonsleirer, torturanstalter og straffeanstalter, som følge av omsorgssvikt og overgrep, kan jeg lettere finne ut om Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen også kan omtales som en konsentrasjonsleir for barn, ved å lete etter lignende kriterier.

I tillegg har Skouen og Ødegaard kommet med konkrete eksempler som de mente var grunn nok til å kalle spesialskolene for konsentrasjonsleirer for barn. Disse eksemplene kan jeg også lete etter i kildematerialet for denne oppgaven. Samtidig har jeg vist at begge to hadde motiver bak sine uttalelser, Skouen på grunn av sin datter med autisme og Ødegaard som søkte om erstatning, noe jeg må legge til grunn for vurderingen av deres fremlagte bevis. Ødegaard ble også dømt for sine anklager mot spesialskolen på Falstad, på grunn av manglende bevis. Det skal likevel ikke ha noe å si for begrepsforståelsen av konsentrasjonsleirer for barn, og de kriteriene som ble lagt frem av de to. Deres relevans for denne oppgaven er derfor at de brukte uttrykket «konsentrasjonsleir for barn», og at de gav konkrete kriterier å vurdere dette ut fra. Samtidig kom det klart frem at Skouen brukte begrepet som en provokasjon for å skape blest om spesialskolesystemet, og det må tas til følge i vurderingen av om disse kriteriene kan kvalifisere til variabler i et konsentrasjonsleirbegrep.

I dette kapitlet har omtalen av NOU-rapporten fra 2004 vist at omsorgssvikt og overgrep ofte kunne skje ved spesialskoler på grunn av deres isolerte plassering, men også på grunn av manglende pedagogiske virkemidler og en broket elevsammensetning. Dette er forhold som jeg tenker å se nærmere på i neste kapittel.

Det stod også i rapporten at totale institusjoner konstruerer en skjev maktbalanse med autoritære ledere, noe som kunne føre til omsorgssvikt og overgrep. Det skal jeg studere i kapittel 5.

3.0 De pedagogiske rammene

Hvilke pedagogiske virkemidler ble brukt på Falstad skolehjem? Hvilke lover måtte ledelsen forholde seg til? Hvordan var plasseringen av skolehjemmet og kontakten med bygden? Hvilke gutter var det som ble sendt til Falstad under tiden i særavdelingen? Det skal jeg finne svar på i dette kapitlet.

I forrige kapittel viste jeg hvordan kritikken avdekket store mangler og dårlige forhold ved skolehjemmet Toftes Gave. Forholdene ved der er også relevante for Falstad skolehjem. Edvard Befring har sagt at Toftes Gave var en prototyp for andre skolehjem som ble etablert i Norge.⁸⁵ Spesielt etter innføringen av vergerådsloven som trådte i kraft i 1900, og overgangen fra oppdragsanstalter til skolehjem, vil man kunne gjenkjenne mye av de samme mønstrene i organiseringen av disse skolehjemmene.

Harald Thuen skriver i boken *I foreldrenes sted* (2002) om hvordan Toftes Gave gikk fra å være et skolehjem tuftet på familiesystemet, til gradvis å tilegne seg elementer fra kasernesystemet. Dette var to pedagogiske retninger som i utgangspunktet var forankret i ulike idealer. Familiesystemet bygde på kjærlighet og omsorg fra filantropien, mens kasernesystemet bygde på militærets dressur og disiplin, og kriminologien.⁸⁶ Både for Toftes Gave, Falstad skolehjem og andre skolehjem i Norge, ble disse systemene gradvis forent i en felles pedagogikk med elementer fra begge retninger.

Utviklingen i Norge gikk altså fra en filantropisk og i en kriminologisk retning. Den filantropiske epoken ble avsluttet ved innføringen av vergerådsloven. Filantropenes pedagogiske innhold i skolehjemmene ble deretter gradvis fjernet.⁸⁷ Falstad skolehjem ble opprettet etter et kriminalpolitisk initiativ, med overinspektør og senere direktør i Trondhjems Tugthus Peter Soelberg, og direktør ved Trondhjems Strafanstalt Anders Daae, som initiativtakere.⁸⁸

I fortsettelsen skal jeg se nærmere på disse to retningene og hva pedagogikken gikk ut på.

⁸⁵ Befring 1963: 132-133, 196-199

⁸⁶ Thuen 2002: 242-243

⁸⁷ Ibid. s. 29

⁸⁸ Hagen 1914: 8; Landmark 1920: 6; Harstad 1945a: 1

3.1 Fra familiesystemet til kasernesystemet

Da man skulle opprette skolehjem her til lands, var det først utlandet man så til. England og Tyskland var to viktige foregangsland. Både private og etter hvert offentlige sosiale tiltak, skulle bli mønsterdannende for anstaltene utvikling i Norge.

Redningsbevegelsen, eller filantropien, vokste frem på begynnelsen av 1800-tallet, som private initiativer for å hjelpe nødstilte og fattige. Motivene som lå til grunn var gjerne barmhjertighet, medmenneskelig omsorg og religiøs pliktfølelse.⁸⁹

I England ble barna sett på som en uskyldig lidende part, siden de vokste opp i fattigdom som følge av industrialiseringens skyggesider. Man mente at barna var formbare og fra naturen av ikke lastefulle. Derfor kunne de under kjærlig omsorg og fast disiplin berges som kristne borgere og bli pliktoppfyllende samfunnsdeltakere. Dette ble etter hvert kjent som filantropiens barneredning.⁹⁰ Barneredningen la vekt på familien som den samlende enhet, og hadde den moderlige omsorg og den faderlige fasthet og strenghet som forbilde.

I Norge var det vanlig å sende ut noen fra «redningsmiljøet», som fikk offentlige reisestipender for å observere anstalter i utlandet og bringe inspirasjon og erfaringer med tilbake. Etter slike studiereiser kom man frem til at det var to retninger som skilte seg ut.⁹¹ Den ene var basert på romantikkens naturperspektiv og filantropiens barmhjertighet og medmenneskelig omsorg. Den artet seg i en pedagogikk hvor arbeid, den konstruerte familien og den forbilledlige opplæring var tett knyttet sammen. Den andre baserte seg på utilitarismens nyttetenkning som artet seg i et reglementets system. Altså har vi her familiesystemet og kasernesystemet.

Oppdragelsespedagogikken bygde spesielt på tre personer: Johann Heinrich Pestalozzi, Jean-Jacques Rousseau og John Locke.⁹² Pestalozzi kom med det praktiske, pedagogiske innholdet, og presenterte den konstruerte «familien» og «hjemmet», som ramme for barnets oppvekst. Locke hørte til utilitarismens nyttetenkning, og mente at barnas opplæring skulle være til det beste for samfunnet. Rousseau plasserte seg et sted imellom disse to, med sin naturideologiske formidling.

⁸⁹ Dahl 1992: 16-18

⁹⁰ Ibid. s. 23

⁹¹ Thuen 2002: 242-243

⁹² Ibid. s. 119

Den konstruerte familien

Filantropene i Norge regnet Pestalozzi som redningsideenes opphavsmann. Han stod bak opprettelsen av flere redningsanstalter for barn mot slutten av 1700-tallet. Pestalozzis oppdragelseslære bygde på Rousseaus naturidealisme. Den sviktende familie skulle erstattes av en konstruert «familie».⁹³ Thuen beskriver sammenhengen slik, ut fra Rousseaus bok *Émile – eller om oppdragelse* (1762):

«Émile formidlet en oppdragesoptimisme som nådde ut over familiens arena. Ikke bare var barnet ved sin naturlige godhet besnærende og verdig objekt for innsats, oppdragesgjerningen var også tjent med at andre enn foreldrene tok del. Rousseau motiverte i så måte til en oppdragesinnsats i foreldrenes sted.»⁹⁴

Ikke bare oppdragelse i foreldrenes sted, men også oppdragelse gjennom forbilledlige handlinger, hadde Pestalozzi fra Rousseau. I boken om *Émile*, formidler Rousseau hvordan læring gjennom observasjon og handling, er bedre enn boklig lærdom og forelesninger. *Émile* skulle observere, eksperimentere og trekke egne konklusjoner av sine oppdagelser.⁹⁵ Pestalozzi bodde selv sammen med barna som var i hans institusjon og arbeidet sammen med dem. På den måten kunne han som «far» i institusjonen være et godt forbilde for barna og en god rollemodell. Han beskrev det slik:

«De var utenfor verden, utenfor Stanz; de var hos meg, og jeg hos dem. Deres mat var min, deres drikke var min. Jeg eide ingen ting. Jeg hadde ingen egen husholdning, ingen venner, ingen tjenere omkring meg; jeg hadde bare barna». «[Jeg fikk] anledning til å anskueliggjøre for dem hva som var pent, og hva som var stygt, hva som var riktig, og hva som var galt».⁹⁶

At han bodde sammen med barna og arbeidet med dem, var et ledd i mønsteret om at anstalten skulle være en erstatning for hjem og familie. Den gode og omsorgsfulle mor og hjemmets trygge omgivelser var forbildet for hans institusjon og pedagogikk. På den måten kunne han også lettere komme i kontakt med barna, og observere deres oppførsel og handlinger. Dette var en del av hans naturperspektiv, hvor barna på den mest naturlige måte skulle preges og dannes av den naturlige rollemodell.

⁹³ Thuen 2002: 369

⁹⁴ Ibid. s. 132

⁹⁵ Ibid. s. 139

⁹⁶ Ibid. s. 135, 139

Landmark, som var bestyrer ved Falstad skolehjem under tiden i særavdelingen, mente også at det var positivt for barna å komme i et gunstig miljø, med trygge omgivelser.⁹⁷ Der kunne barna få gode rollemodeller som de kunne se opp til og respektere. På den måten hadde Landmark mulighet til å påvirke dem i en positiv retning og få dem inn i gode vaner:

«Å omdanne elevenes egen virkelige tenkemåte, å gi dem en sund oppfattelse av livets forskjellige verdier gjennom det daglige samliv med dem i arbeide og lek, er skolehjemsarbeidets sjel, dets største og mest lokkende og mest krevende opgave. Den løses selvfølgelig aldri fullkommen. Men det middel som fører henimot målet er et offervillig, dyktig personales samliv med elevene.»⁹⁸

Han mente også at skolehjemmet måtte ha en hjemlig tone og at funksjonærene skulle bruke et hjemms virkemidler når de skulle formidle gode vaner:

«Det er meget vesentlig. De virker på to måter på sine elever: 1. Derved at personalet lever sammen med, omgås elevene i arbeide, i lek, i sport og i fritid for øvrig. Ved det tilegner den største del av elevene sig ubevisst en i mange måter riktigere tankegang enn de hadde. 2. Gode vaner innøves i arbeide og dagligliv.»⁹⁹

Brev fra falstadgutter kan tyde på at det Landmark beskrev var noe som i alle fall noen av guttene kunne kjenne seg igjen i. Flere av dem skrev at de så på Falstad skolehjem som et hjem, og at de så opp til bestyreren som en far.¹⁰⁰ Andre var av en annen oppfatning, slik som denne falstadgutt, som var på skolehjemmet under Landmarks ledelse på 20-tallet:

«Apropos skolehjem: Det har aldri vært noe slikt, det er sogar en dårlig skjult løgn det navnet!»¹⁰¹ Landmark kom selv med en lignende kommentar, under en omvisning på Falstad i forbindelse med et barnevernsmøte på 30-tallet: «Den som tror at et skolehjem skal være et hjem, den tar meget feil!»¹⁰² Det kan altså vise seg å ha vært en forskjell på hvordan Landmark formidlet sine forbilledlige tanker om den hjemlige tone, sammenlignet med hvordan de ble utført i praksis.

Selv om Pestalozzis og Landmarks intensjoner om forbilledlige rollemodeller var gode, hadde de likevel en hake. Barna fikk rollefigurer som var satt der i foreldrenes sted, men Thuen

⁹⁷ Landmark 1935: 30

⁹⁸ Landmark 1920: 22

⁹⁹ Landmark 1935: 35-36

¹⁰⁰ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

¹⁰¹ *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

¹⁰² *Arbeideravisen*, 15.08.1939 «Det trengs stor omvøling av Falstad skoleheim»

beskriver dette som en anskuelse av det illuderte – altså en tiltenkt virkelighet som egentlig bare var et skuespill.¹⁰³ Barna fikk på den måten kun se det som Pestalozzi og Landmark ønsket å vise frem – et tilpasset og sorterende repertoar av mønsterdannende handlinger.

Gårdsarbeid og håndverk

Et av kjennetegnene i Pestalozzis pedagogikk, var barnas arbeid i frisk luft. På samme måte som naturperspektivet ledet til pedagogiske ideer som «den hjemlige tone», og institusjonenes rollemodeller i mors og fars sted, ble også naturperspektivet lagt til grunn for legitimeringen av det kroppslige arbeidet på institusjonene. Som familier flest måtte også den institusjonelle «familien» arbeide for sitt eget underhold. På den måten kunne ikke arbeidet sees på som tvang, men derimot som et nødvendig gjøremål for alle «familiens» medlemmer. Av alle institusjonenes gjøremål var derfor arbeidet med jorden den viktigste oppgaven, men også andre håndverk ble praktisert.

Det var nødvendig å lære barna å stå på egne ben, når de en gang fikk behov for å livnære seg selv. Rousseau mente at barna burde lære seg å dyrke jorden, men også snekre og mure.¹⁰⁴ Viktigheten av det fysiske arbeidet hadde man altså fra Pestalozzi og Rousseau.

Kroppsarbeid, gymnastikk og eksersis ble sett på som midler til økt livskvalitet. Fysisk aktivitet var herding av kroppen og et middel til å innarbeide vaner, orden og lydighet, samt til å fremme pliktoppfyllelse og respekt for autoriteter. Det skulle også drive bort fordervelige tanker og usedelige behov.¹⁰⁵ Arbeidet skulle altså lede barna til en sunn livsstil. Og gjennom arbeidet kunne de rettledes og formes slik at det gamle handlingsmønsteret gradvis kunne viskes ut og erstattes med en innarbeidet, rutinepreget livsførsel. Når det stod mellom legemlig og «åndelig» dannelses, var det arbeidet som ble prioritert fremfor undervisningen. Dette fant man støtte for hos Rousseau, som mente at boklig lærdom bare var døde bokstaver som barna ikke hadde bruk for i det praktiske liv.¹⁰⁶ Arbeidets avkastning på gården utgjorde en vesentlig del av underholdet på skolehjemmet, og arbeidet på verkstedene var nødvendig for å produsere egne møbler, redskaper, klær og sko. Dette var en billig måte å skaffe nødvendig utstyr til skolehjemmene, som ofte slet med dårlig økonomi.¹⁰⁷ Men arbeid i frisk luft ble likevel vurdert til å være bedre for barna, enn arbeid innendørs.

¹⁰³ Thuen 2002: 139

¹⁰⁴ Ibid. s. 120

¹⁰⁵ Dahl 1992: 30

¹⁰⁶ Bassøe 1843: 19; Thuen 2002: 236-237

¹⁰⁷ Thuen 2002: 280-281

Arbeidet var også viktig på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Guttene arbeidet på gården og fikk noe opplæring i snekker- og skomakerfaget.¹⁰⁸ Landmark skrev at han frydet seg når guttene fikk arbeidslyst, når de lyste av interesse og konkurrerte i å utføre arbeidet best. Når de stod i øsregn, og skar og bandt korn, ivrige og uten å gi opp – ikke bare en dag, men dag etter dag, i vind og kaldt vær. «Vikingeblood!» måtte han tenke da. Han skrev også at han opplevde at guttene kunne sabotere arbeidet, ved for eksempel å kaste stein i slåmaskinen eller ødelegge arbeidsredskap med vilje.

Når det gjelder uttrykket vikingeblood, kom nok det av en arbeidsmoral som skolehjemmet hadde opparbeidet. I skolehjemmets husavis «Vi og vårt», ble det skrevet om arbeid og arbeidsglede. Der fikk guttene forklart at det å arbeide skulle få dem til å føle at de utrettet noe viktig. De skulle få kjenne på arbeidsgleden og være tilfredse med seg selv når de gikk til ro om kvelden. Stykket forteller om Olav den hellige, som var fornøyd da han tenkte på de gode gjerninger han hadde gjort i landet da han dro på sin siste ferd mot Stiklestad. Guttene ble deretter formanet til å arbeide og legge sin flid i det, slik at de også kunne se tilbake på sitt virke senere i livet og være glade for det de hadde utrettet:

«Vi lever for å arbeide og vi arbeider for å leve. Det er på samme måte med dig som med Kong Olav. Du skal la tanken gå tilbake så du også ser i et syn det du har utrettet og føler gleden over velgjort arbeid. Ikke alle kan ha samme arbeide i verden. Enhver må etter beste evne utfylle den plass han er blitt satt på i livet. [...] Alt arbeide er sin lønn verdt, heter det. Den største lønn man kan få, er følelsen av arbeidsglede. Tenk om alle her gledet sig til å få komme av sted til arbeid om dagene. For en fest! [...] Mange arbeider på den måten at de bare tenker å sluntre unna. Legg merke til at slike aldri blir til noget i verden. Er der nogen forskjell på å gjøre et arbeid dårlig, sluntre unna, eller å stjele 3 kroner fra en mann? Nei!! Tid er penger! Tiden er kostbar, benytt den vel! La arbeidet og arbeidsgleden bli det høieste hos oss. Når arbeidsdagen er slutt, sier vi med god samvittighet: Dette arbeid har gitt mig mangen glad dag!»¹⁰⁹

Stykket viser hvor betydningsfullt arbeidet var for skolehjemmets ledelse. Når man ser hvor lange arbeidsdager guttene hadde, kan man forstå hvorfor det var så viktig for ledelsen å få guttene til å tro at arbeidet var en plikt og en glede. Timeplanene, eller dagsordningene som de ble kalt, viser hvor lange arbeidsdager det var på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen.¹¹⁰ Dagsplanene blir gjengitt mot slutten av dette delkapitlet. I sommerhalvåret

¹⁰⁸ Landmark 1920: 23, 29

¹⁰⁹ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1926

¹¹⁰ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen; Landmark 1920: 28; Theiste 1896: 7

hadde guttene 9 timer arbeid og skole hver dag, seks dager i uken. I vinterhalvåret hadde de 7 timer og 20 min. hver dag, seks dager i uken. I tillegg kom fjøsstell for utvalgte gutter, hver morgen og hver søndag. Det betyr at de i snitt hadde minimum 49 timers arbeidsuke. I underkant av en femtedel av disse timene var undervisning, når man går ut fra opplysningene i skoleprotokollene, at undervisningen ble holdt i enkelte kveldsøkter, og at skolehjemmet oppfylte de samme kravene til folkeskolene på landet, som hadde til sammen 12 ukers skolegang i året.¹¹¹ Guttene hadde altså et årsverk som var 1,5 ganger større enn et vanlig årsverk for voksne i dagens samfunn. En gjennomsnittlig falstadgutt kom som regel til skolehjemmet da han var 13 år gammel, og ble utskrevet da han ble 16.¹¹² Dette tilsvarer alderen for en ungdomsskoleelev. Til sammenligning oppgir utdanningsdirektoratet at et årsverk for en ungdomsskoleelev er 874 timer.¹¹³ Det er en tredjedel av hva falstadguttene hadde. Det er altså stor arbeidsbelastning det var snakk om, og i tillegg kom regulert fritid og måltider på dagsplanen.

Isolert beliggenhet

Denne pedagogikken, der arbeidet ble sett på som et dannelsesmiddel, var noe av bakgrunnen for plasseringen av skolehjemmene på landet og aller helst på en øy. Plasseringen på en øy, var for å hindre rømninger og beskytte skolehjemsbarna mot bylivets farer. Falstad skolehjem ble plassert på en gård på Ekne i Trøndelag, men brøt med «øyprinsippet». Skolehjemmet fikk kritikk for å bryte med denne tradisjonen, men begrunnet valget med at det hadde «den pædagogiske hensigt at undgaa det eggende ved guttenes isolation paa en ø og den ‘stempling’, som kunde tænkes at følge av en saadan avspærring».¹¹⁴ Samtidig mente man at guttene fikk mer kontakt med bygdefolket og dermed ikke havnet utenfor samfunnet.

Om skolehjemmet hadde mer kontakt med bygden enn andre skolehjem kan for øvrig diskuteres. Ut fra det Landmark fortalte, kan det virke som bygdefolket distanserte seg fra falstadguttene: «Bygdefolket så fra først av ikke på skolehjemmet med helt blide øine. Man fryktet vel guttene».¹¹⁵ Man får likevel inntrykk av at falstadguttene fikk kontakt med bygdefolket senere, gjennom enkelte fester som ble arrangert på skolehjemmet, 17. mai-feiringer, og én til to årlige ski- og akedager.¹¹⁶

¹¹¹ SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

¹¹² Landmark 1920: 31

¹¹³ Utdanningsdirektoratet 28.09.2017: «Fag- og timefordeling og tilbudsstruktur for Kunnskapsløftet» [internett]

¹¹⁴ Hagen 1914: 8

¹¹⁵ Landmark 1920: 16

¹¹⁶ Hagen 1914: 9; RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen; SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 2. mai 1926

Naturlig straffeutmåling og naturens herding

Filantropene hentet også andre pedagogiske elementer fra Rousseau, blant annet den «naturlige straffeutmålingen». Til grunn for dette lå et naturbestemt erfaringsbegrep. Barnet skulle utvikle seg i møte med naturen og dets nære verden. Gjennom aktivisering ville barnet møte på problemer og løse dem underveis på en naturlig måte. På samme vis var det med straff, mente man. Barna var av naturen gode mennesker, derfor skulle man heller ikke straffe dem med vilkårlige avstraffelser. Straffen måtte komme som en naturlig følge av forseelsen.

Det er trolig derfor man finner avstraffelser som samsvarer med de begåtte forseelser, i Falstad skolehjems straffeprotokoller. For eksempel kunne dårlig oppførsel ved bordet, eller søl med mat, straffes med å redusere antall måltider eller minske falstadguttenes rasjoner.¹¹⁷ Rømningsforsøk ble straffet med isolat, tyveri med mulkt, og lesing av romaner i kirken førte til at man ikke kunne låne bøker.

Man mente også at naturen måtte få herde barna. Det sunne bondebarnet, var Rousseaus ideal.¹¹⁸ Disse barna hadde en sterk og herdet kropp, som kunne tåle allslags vær, kulde og naturens påkjenninger, uten å klage og ynke seg. Det kan hende at Landmark hadde dette i bakhodet, da han beskrev skolehjemmets muligheter til aktivitet i naturen og hvor positivt dette var for barna:

«I alle 25 år har det været forsøkt å legge et lyst skjær over samlivet på Falstad, med meget av det som opmuntrer, liver op og bryter ensformigheten. Naturen har begunstiget det. Vi har sjøen temmelig nær. På bryggen og i en nærliggende elv har de bedre gutter dradd op mangt et snes fisk. Skolehjemmets skog som ligger nær til husene innbyr til lek og turer. Skogen gjemmer også vår kjære hytte, som ligger 1^{1/2} times vei fra skolehjemmet ved vannet Sønningen. Den er enda meget primitivt innrettet, men gir plass for oss alle 55 når vi kommer dit på ski- eller bærturer. Fiskeriet er ikke lønnende, men underholdende. Båtturer og andre herligheter byr hyttelivet også på. De mere betrodde gutter får hyppig lov til å dra ditop om lørdagen utnistet slik at de ikke behøver komme hjem før søndagskvelden. De er da som regel 4-5 i tallet og alene, fordi voksne bare i de færreste tilfeller har tid eller anledning til å være med. [...] Våre skibakker er bra, kjelkebakkene udmerket. Vår prektige sportsplass har været stedet for mangan idrettslek og for mangan fotballmatch. Den glade støi fra guttenes lek på gårdsplass og idrettsplass undertiden – ja ofte – blandet med skråll og sinte, iltre rop – klinger et godt stykke utover bygden, landlig stilt som alt her ellers er.»¹¹⁹

¹¹⁷ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

¹¹⁸ Thuen 2002: 127-129

¹¹⁹ Landmark 1920: 30

I første øyekast kan det se ut som falstadguttene hadde stor frihet på skolehjemmet under Landmarks ledelse. De fikk fiske, sparke fotball, gå på ski, ake, gå på bærturer og være på hytten. Studerer man det nærmere, ser man at det var bare «de bedre gutter» og «de mere betrodde», som fikk frihet til å gå utenfor skolehjemsområdet. De andre guttene måtte holde seg nær skolehjemmet, bortsett fra de gangene det ble arrangert felles utflukter.

Nyttebegrepet og det fengselsaktige system

John Lockes oppdragelsespedagogikk, har jeg ennå ikke omtalt. Han bygde sine oppdragelsestanker på utilitarismens nyttetenkning. Den går ut på at en handling er moralsk riktig hvis den kan gi maksimal nytte.¹²⁰ Eller sagt som filosof og politiker Jeremy Bentham: «Størst mulig lykke for flest mulig mennesker er fundamentet for moral og lovgivning».¹²¹ I Benthams panoptikon, er tanken at innesperring og overvåkning av individer vil komme samfunnet til nytte (Mer om panoptikon i kap. 4.2).

Tove Stang Dahl forklarte hvordan barneredningens institusjoner gradvis forlot familiesystemet da staten overtok driften av dem og tok omsorgen for barna. Skolehjemmene ble underlagt Kirkedepartementet og det offentlige barnevernet, og på den måten ble skolehjemsbarna statens barn.¹²² Selv om institusjonenes innhold fremdeles bar preg av det konstruerte «hjemmet», ble de gradvis et symbol på samfunnets isolering av de svake individene i samfunnet, og dermed et symbol på samfunnsforsvar.¹²³ Dette kan lede i retning av Benthams nytteprinsipp, hvor isoleringen av de svake er til det beste for samfunnet. Denne utviklingen kan sammenlignes med Foucaults forklaring av det fengselsaktige system.¹²⁴ I dette systemet blir maktmisbruk kombinert med disiplineringmetoder og overvåkningssystemer, til å forme mennesker, slik at de blir gode samfunnsborgere. Det fengselsaktige systemet finner man igjen i mange institusjoner, som for eksempel i skoler, fengsler, hospitaler og militæret. Innesperringen av de sinnssyke på 1600-tallet, hadde likheter med isoleringen av de svake i samfunnet, skrev Foucault i *Galskapens historie* (1961). Der pekte han på hvordan ting kan snus på hodet. «Som filantroper foretrekker vi å tolke fordømmelse av lediggang som omsorg for de syke», skrev han.¹²⁵ På samme måte kan

¹²⁰ Sagdahl 05.01.2018, «Utilitarisme» [internett]

¹²¹ Bentham 1843: 142

¹²² Thuen 2002: 341

¹²³ Dahl 1992: 24

¹²⁴ Foucault 2014 [1977]: 252-264

¹²⁵ Foucault 2008 [1973]: 37

isolering av skolehjemsbarn på en øy eller på landet ha vært styrt av gode intensjoner om forbedring og hjelp, men likevel ført til at barna ble holdt utenfor samfunnet.

Kasernesystemet

Engelskmannen Robert Young, hørte i likhet med Locke og Bentham til utilitarismens fløy. Han var en organisator og formet en anstalt som bar preg av system og reglementer. I 1788 ble «The Philanthropic Society» stiftet av Robert Young i London. Året etter opprettet selskapet institusjonen som senere ble kalt Redhill.¹²⁶ Den kriminologiske retningen og kasernesystemet kom etter hvert til Norge, både fra Redhill, men også fra andre institusjoner som Mettray i Frankrike, Das Rauhe Haus i Tyskland og Hall i Sverige.¹²⁷

En av Falstad skolehjems grunnleggere, Anders Daae, beskrev det militære preget ved Hall:

«Der hviler et slags militært preg over anstalten, dog efter min mening ikke så meget, at det på nogen måde skader. [...] Der hilses på militært vis med hånden til huen. Til og fra sovesal, spisesal, skole og arbeide marscherer guttene i geled efter kommandoordet: 'giv akt' og til dels under arbeidet forlanges, at gutterne skal være taus. Når som helst der blæses til oppstilling, eller når en funktionær kalder en gut til sig, forlanges det, at gutten skal komme løbende og ikke gående.»¹²⁸

I denne sammenheng beskrev han også bruk av nummer på guttene og uniformer med distinksjoner. Dette viser hvordan det militære preg etter hvert fikk rom i skolehjemmene. Daae syntes ikke at det på noen måte skadet guttene, noe som kan forklare hvorfor Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, også brukte nummer, uniformer, oppstilling, marsjering og signaler (Se kap. 5.3).¹²⁹

Blåsesignaler og kommandoer var med på å innskrenke friheten til guttene. Dette var også hensikten med kasernesystemet. Man forsøkte å stramme inn selv de minste øyeblikk av fritiden. Løsningen ble derfor å innføre detaljerte timeplaner som skulle styre dagenes innhold. Men timeplanene alene var ikke nok til å organisere dagene ved skolehjemmene. Det var også nødvendig med detaljerte reglementer og kontrollordninger.

Man kunne ha reglementer for hvordan man skulle oppføre seg i hvert enkelt rom på institusjonen og detaljerte regler for hvordan brudd på disse skulle sanksjoneres. Harald

¹²⁶ Thuen 2002: 67

¹²⁷ Dahl 1992: 27

¹²⁸ Daae 1892: 11

¹²⁹ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1927; SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet; *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

Thuen har forklart at resultatet ble en «kjøligere» organisasjon hvor personalet ikke lenger skulle opptre i «Kjærlighetens Aand» overfor barna, men heller vokte over dem i «al streng Tugt», men likevel med «Venlighed og Velvilje».¹³⁰ Thuen bruker også nettopp anstalten Hall, når han skal trekke frem et typisk eksempel på kasernesystemet – en anstalt som norske reiseobservatører ofte hentet inspirasjon fra i denne perioden.

En av disse observatørene var tidligere nevnte Flugum, som en tid var bestyrer på Bastøy. Han uttrykte at kasernesystemet vekket «Barnets Pligtfølelse og Respekt for Authoriteten, indøver gode Vaner, lærer det Agtpaagivenhed, Orden og Lydighed og hærder dets Legeme til anstrengende Arbeide».¹³¹

Noen var bekymret for utviklingen, blant andre skoleforstander Christen Møller. Han mente at «Børnenes Aands- og Livsudvikling bliver upaaagtet» og at kasernesystemet førte til en anonymisering av individene, ved en pedagogikk som gikk ut på at guttene måtte underkjenne «sit eget Jeg».¹³² Til og med anstaltledelsen i Hall var bekymret, og fryktet at kasernesystemet kunne gi inntrykk av at skolehjemmet var et fengsel. Derfor kompenserte de med å legge inn fritid i timeplanen.¹³³

Dagsordningen

I likhet med Hall, hadde også Falstad skolehjem timeplaner, eller dagsordninger som de kalte dem. Én plan for sommerhalvåret og én for vinterhalvåret. Dagsordningene på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, var nesten identisk med timeplanene ved Hall, Das Rauhe Haus og Redhill, som alle var blandingsanstalter med elementer fra familie- og kasernesystemet.¹³⁴

Dagsordningene på Falstad skolehjem hadde også likhetstrekk med planene ved andre norske skolehjem.¹³⁵ Det var noen individuelle forskjeller, men lengden på dagene var de samme og arbeidets varighet omtrent lik. Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, skilte seg derfor ikke ut med lengre dager enn andre skolehjem. Dagsordningene er gjengitt nedenfor:

¹³⁰ Thuen 2002: 245-247, 347

¹³¹ Flugum 1895: 54

¹³² Møller 1854: 13ff.

¹³³ Thuen 2002: 247

¹³⁴ Daae 1892: 15-16, 28, 66

¹³⁵ Andresen 2006: 156; Thuen 2002: 300

Dagsordning sommer:	«Fjøs-guttene vekkes	kl. 06:00
	Vekking	kl. 06:50
	(Deretter felles morgenvask) ¹³⁶	
	Frokost	kl. 07:20-07:40
	Arbeidsfordeling	kl. 07:40
	Første arbeidsøkt	kl. 07:40-10:20
	(Starter med rengjøring) ¹³⁷	
	Karakteroppleting og andakt	kl. 10:20-10:40
	Formiddagsmat	kl. 10:40-10:55
	Andre arbeidsøkt	kl. 11:00-14:00
	Middag og middagsfritid	kl. 14:00-15:45
	Middagskaffe	kl. 15:45-16:00
	Tredje arbeidsøkt [skole] ¹³⁸	kl. 16:00-19:00
	Kveldsmat	kl. 19:00
	Kveldsfritid	kl. 19:00
	Kveldsvask og legging	kl. 21:00» ¹³⁹

Dagsordning vinter:	«Melkere, fjøs- og stallgutter vekkes	kl. 06:00
	Spiser før de går til arbeid og blir der sammen med fjøs- og stallmester til kl. 08.00. Da steller de sitt værelse	
	Andre gutter vekkes	kl. 06:45
	[Deretter felles morgenvask] ¹⁴⁰	
	Første frokost	kl. 07:15-07:30
	Rengjøring	kl. 07:30-08:05
	Karakteroppleting og andakt	kl. 08.05-08:25
	Frokost	kl. 08:25-08:55
	Skole, verksted, gårdsarbeid	kl. 08:55-12:30
	Middag	kl. 12:30-13:00
	Middagsfritid	kl. 13:00-14:30
	Mellommat	kl. 14:30-14:50
	Skole, verksted, gårdsarbeid	kl. 14:50-19:00
	Kveldsmat	kl. 19:00
	Kveldsfritid	kl. 19:00
	Kveldsvask og legging	kl. 20:30» ¹⁴¹

¹³⁶ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte

¹³⁷ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

¹³⁸ Landmark 1920: 28

¹³⁹ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

¹⁴⁰ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte

¹⁴¹ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

Dagsordningen var den samme, fra mandag til lørdag. Hver dag vasket guttene fellesarealer og soveceller, og det gjaldt å vaske skikkelig, for de kunne vente seg ordenskontroll på vilkårlige tidspunkt og dager.¹⁴² På lørdags ettermiddag var det felles bading i skolehjemmets kjeller. Søndag gjorde falstadguttene nødvendig fjøsarbeid og gikk i kirken, men ellers hadde de «fri» under tilsyn av funksjonærene.¹⁴³

Undervisningen

Skoleundervisningen var styrt av kravene i vergerådslovens § 30, hvor det fremgikk at skolehjemmene skulle undervise i samme fag som på folkeskolen.¹⁴⁴ Dette var fagene religion, norsk, regning, historie, geografi, naturfag og sang.¹⁴⁵ Ved undervisning i flere klasseinndelinger måtte man ha et tilleggsfag, og da viser skoleprotokollene at Falstad skolehjem valgte å undervise i tegning.¹⁴⁶ Undervisningen foregikk i tre klasser, to til tre dager i uken, fra oktober til mai. Falstadguttene fikk karakterer i hvert enkelt fag, og ut fra skoleprotokollene kan det virke som pensumet ble repetert fra år til år. Det ser ut til at skolehjemmet overholdt minstekravet til antall undervisningstimer for folkeskoler som var plassert på landet. Dette tilsvarte 36 timer i uken, i til sammen 10-12 uker.¹⁴⁷

I et brev til Landmark, fra en falstadgutt som svarte på elevundersøkelsen i 1918, kritiserte gutten undervisningen. Han mente at den holdt et for lavt nivå og han hadde store kunnskapsmangler i spesielt regning og grammatikk. Dette gikk ut over guttenes muligheter til å ta utdanning etter utskrivningen fra Falstad, noe han hadde fått oppleve da han skulle begynne på kveldsskole. «Uten en god og grundig skoleundervisning kommer man ikke langt», skrev han.¹⁴⁸

Fritid og høytider

Falstad skolehjem hadde i likhet med Hall lagt inn fritid i dagsordningene, men også fritiden var regulert med regler.¹⁴⁹ I kveldsfritiden skulle falstadguttene være i dagligværelsene, hvis ikke funksjonærene gav dem lov til å gå på ski eller skøyter – om det var forhold til det og lyse måneskinnskvelder. De kunne også få tillatelse til å gå på ski og skøyter i middagsfritiden. På sommeren fikk de sparke fotball. Guttene fikk ikke være høyrøstet, og det

¹⁴² SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

¹⁴³ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet; RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte

¹⁴⁴ Theiste 1915: 34

¹⁴⁵ Theiste 1896: 8

¹⁴⁶ SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

¹⁴⁷ Theiste 1896: 7

¹⁴⁸ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

¹⁴⁹ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

ble særlig anbefalt følgende aktiviteter på følgende dager: Mandag, tirsdag og onsdag ble det anbefalt gymnastikk i gymsalen; torsdag var det sangkveld; fredag, husflid og tegning; lørdag, bokbytting. De kunne også spille brettspill eller lese i bøker, alle dager. Men som hovedregel gjaldt: «Enhver gutt skal alltid se til å være beskjefliget med noe».

Høytidene hadde også sine planer. I julen og til over nyttår, fikk falstadguttene fri fra skolen, men hadde oppgaver i stallen, fjøset og på kjøkkenet.¹⁵⁰ De fikk også julegaver, men dette var helt enkle gaver og speilet deres karakterer i orden og oppførsel gjennom året. Noen med gode karakterer kunne være så heldige å få hjemreise i gave, men da etter følgende regel: De måtte «sørge for aa holde sig i tredje klasse og desuten [måtte] de ikke bo for langt borte».¹⁵¹

17. mai var vanlig dag frem til første arbeidsøkt var unnagjort. For i programmet for dagen, ble det påpekt at arbeid var viktig, særlig på Norges jord.¹⁵² Fra kl. 11:00 fikk de sløyfer til å pynte seg med. Deretter var det premieutdeling etter vinterens skiløp. Alle falstadguttene måtte da ha på seg en vindjakke, frakk eller votter som skulle minne dem om vinteren. Hvis de ikke kom kledd slik, fikk de ikke premie. Deretter ble det valgt to fotballag som kunne spille fotball en time før middag. De fikk også utdelt to krocketpill for anledningen og det ble også gitt egne regler for dette. Kl. 16:00 var det utdeling av sjokolade og kl. 16:45 marsjering til Bakken, hvor det gikk 17. mai-tog kl. 17:00 sammen med bygdefolket. Dagen ble avsluttet med kveldsmat og kaffe, og til slutt legging kl. 24:00.

Konfirmasjonsdagen var en av de største høytidsdagene på Falstad. Her ble det heller ikke gjort noe unntak, og en nøyaktig timeplan ble lagt.¹⁵³ For fjøsguttene begynte dagen kl. 06:00. Deretter vekking med «dunder på dør» for de andre kl. 07:10. «Morgenstund har suppe i mund», kl. 07:15. Renhold – «alle går til vanns», kl. 07:30. Forestilling i to akter i dagligstuen, kl. 08:10. Dette kunne for eksempel være «De to døve», av Jules Moineaux, eller «En aften paa Giske», av Andreas Munch.¹⁵⁴ Deretter gikk det slag i slag, frem til kl. 22:00.

Regulering av falstadguttenes tid var viktig for å strukturere deres hverdag og hindre at de fikk fritt spillerom på «fritiden». Det gjaldt å lukke hvert minste hull i tidstabellen, og det ene gjøremålet avløste det andre. Foucault har nevnt at denne nøyaktigheten og regelmessigheten, hvor man begynner å regne i kvarter, minutter og sekunder, er en av disiplineringens viktigste

¹⁵⁰ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

¹⁵¹ RA/S-1676 Serie D stykke 7 mappe 1 Julegaver til elevene og konfirmasjonsundervisning;
RA/S-1676 Serie Eb stykke 24 Elevmapper løpenr. 525-562

¹⁵² RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

¹⁵³ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1926

¹⁵⁴ SAT/A-1518 Serie A stykke 94 Div. brosjyrer / ref. styremøter / manus skuespill

metoder.¹⁵⁵ De kompakte tidsplanene stammet fra klostrenes strenge disiplin, og regulerte falstadguttene rytme og gjøremål. Da den daglige rytmen ble innarbeidet, visste guttene nøyaktig hva de skal gjøre til enhver tid.

Jeg har nå sett på den stramme timeplanen som styrte dagene på Falstad skolehjem, men også hvilke pedagogiske ideer og virkemidler som lå til grunn i skolehjemmets drift. I fortsettelsen skal jeg se på hvilke lover skolehjemmet hadde å forholde seg til.

3.2 Vergerådsloven og lover om fysisk avstraffelse

Det er viktig å se på straffetradisjonen som en forklaring på hvorfor det kunne forekomme så hyppig bruk av fysisk avstraffelse på skolehjemmene. Helt siden 1700-tallet har det vært en straffepedagogisk tradisjon hvor man gjennom fysisk og psykisk smerte, fikk barna til å adlyde og bli dannet til gode samfunnsborgere.¹⁵⁶ Arkivmaterialet fra Falstad viser et sanksjonssystem med avstraffelser for de minste ting. Derfor skal jeg nå se på hvilke lover som lå til grunn for straffesystemet ved Falstad skolehjem, og om det fantes egne regler for sanksjonering på skolehjemmet. Jeg skal også ta for meg vergerådsloven, hvordan ledelsen kunne håndheve loven, og hvordan bestemmelsene var for hvilke gutter som kunne havne på skolehjemmet.

Hvem kunne havne på skolehjem?

Vergerådsloven, eller loven om forsømte børns behandling, ble utformet i 1892, vedtatt fire år etter, og trådte i kraft i 1900. Denne loven var myntet på barn som ble sett på som vanskelige, eller som hadde det vanskelig, som hadde begått lovbrudd eller hadde utsikter for å legge inn på en kriminell løpebane, som var skoleskulkere, eller ble forsømt av foreldrene etc.¹⁵⁷ Slike barn kunne plasseres i fosterhjem, barnehjem, tvangsskoler eller skolehjem av et utnevnt vergeråd i hver kommune. Vergerådet bestod av stedets dommer og prest, samt fem andre personer som ble valgt av kommunestyret, blant andre en lege og en til to kvinner.¹⁵⁸ Dette oppnevnte vergerådet hadde myndighet til å bortsette barn mot foreldrenes vilje og samtykke.

Vergerådslovens første paragraf lød slik:

¹⁵⁵ Foucault 2014 [1977]: 134-135

¹⁵⁶ NOU 2004: 23, s. 11

¹⁵⁷ Dahl 1992: 9

¹⁵⁸ Theiste 1915: 8-9

«§ 1. Barn, der ikke har fyldt det 16de aar, blir efter beslutning av vergeraadet at bortsætte i en paalidelig og hæderlig familie, i et barnehjem eller lignende indretning [...] eller i et skolehjem, saafremt a) det har forøvet nogen strafbar, om sedelig fordærvelse eller vanvyr vidnende handling, og bortsættelsen antages hensigtsmæssig av hensyn til dets forbedring eller for at hindre gjentagelser, eller b) det paa grund av forældres eller opdrageres lastefuldhed eller forsømmelighet findes vanvyrdet, mishandlet eller sedelig forkommet eller maa befryktes at ville bli sedelig fordærvet, og en advarsel ikke antages egnet til at rette forholdet eller c) det paa grund av slet oppførsel fra barnets side, mot hvilken hjemmets og skolens opdragelsesmidler har vist sig magtesløse, eller andre mislige forhold fremstiller sig som nødvendig at bortsætte det for at redde det fra sedelig undergang.»¹⁵⁹

De fleste falstadguttene havnet på skolehjemmet for tyveri eller usedelighet, som oppgitte grunner.¹⁶⁰ Dette kunne være småtyverier, nasking, eller dårlig oppførsel. Usedelighet kan forveksles med sedelighetsforbrytelser, men hadde for gutter ikke direkte sammenheng med seksualforbrytelser.¹⁶¹ Uttrykket kunne brukes om onani, eller forstås som seksuelle handlinger når det ble omtalt i forbindelse med «utukt» eller andre kommentarer som kunne tolkes i den retningen, men for det meste handlet usedelighet om generelt dårlig oppførsel. Seksualforbrytelser kunne beskrives med ord som utukt, uanstendig oppførsel eller sedelighetsforbrytelser. Det var likevel tilfeller på Falstad skolehjem, hvor guttene hadde havnet der på grunn av alvorlige seksuelle forseelser. Eksempler på dette var: «usedelig omgang med dyr», «utuktige handlinger mot småpike», «samleie med pike på 13 år» eller «forsøk på utukt med en 4-årig pike». Andre grunner som kunne få guttene til å havne på Falstad var for eksempel «underslag og gateliv», legemsfornærmelse, dyreplageri, hærverk, beruselse, uteliv om kveldene, sterk kjønnsdrift, slett selskap, dovenskap, slett oppførsel, bærtveri, overdreven sigarettøkning, skoleforsømmelse, arbeidsskyhet og ringe skolekunnskaper. En god del kom dit også på grunn av det som ble omtalt som vanartet oppførsel, stahet, heftig sinnelag, vrangt og vanskelig sinn, voldsomhet, brutalitet, særlig forkommenhet, uærlighet, svak karakter, dårlige anlegg, egenrådighet og ulydighet. For andre var det nok at de hadde manglende tilsyn eller dårlig innflytelse fra foreldre, forsømt oppdragelse, kom fra dårlige hjem eller var «arvelig belastet». Det var altså en broket

¹⁵⁹ Theiste 1915: 1

¹⁶⁰ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 1 Statistikk til årsmeldingene; RA/S-1676 Serie Ea stykke 9 Elevprotokoll nr. 5 løpenr. 419-577; RA/S-1676 Serie Ea stykke 10 Elevprotokoll nr. 6 løpenr. 578-703; RA/S-1676 Serie Eb stykke 19 Elevmapper løpenr. 408-438; RA/S-1676 Serie Eb stykke 20 Elevmapper løpenr. 439-461; RA/S-1676 Serie Eb stykke 23 Elevmapper løpenr. 507-524

¹⁶¹ Sundkvist 1994: 145-153

gutteflokk som ble innsatt på Falstad, noe som trolig kunne gi utslag i påvirkning av andre i dårlig retning, eller i verste fall voldsbruk eller seksuelle overgrep (Se kap. 5.4).

Bestyrerens myndighet

Hvis et barn ble innsatt i et skolehjem, var det bestyreren som tok på seg rollen som barnets formynder. Etter vergerådslovens § 29, hadde bestyreren «den besluttende myndighet i alle hjemmets anliggender».¹⁶² Bestyreren avgjorde hvor lenge skolehjemsbarnet skulle være på institusjonen, før eventuell utskrivning på prøve eller ordinær utskrivning. Ved dårlig oppførsel etter utskrivning, kunne bestyreren beslutte å hente barnet tilbake. Han kunne også bestemme om barnet skulle overføres til en særavdeling.

Vergerådslovens egentlige mål

Jeg har nevnt at Tove Stang Dahl mente det var i statens og samfunnets interesse at «vanskelige» barn skulle settes i forbedringsanstalter. Det var ikke omsorgen for barnet som var det overordnede målet. Anstaltene var et middel for å kontrollere de vanskelige barna i samfunnet, og representerte heller et samfunnsvern fremfor et barnevern. Harald Thuen bemerket at skolehjemmene var underlagt Kirkedepartementet og at skolehjemsbarna på den måten kunne anses for å være statens barn.

Vergerådsloven var på mange måter et felles verk av pedagoger og kriminalister – en lov som begge parter oppfattet som vesentlig for reformer innen sitt eget fagområde.¹⁶³ Juristenes mål var å effektivisere strafferetten, samt oppdra barna til lovlydighet. For pedagogene var det ikke et mål i seg selv å oppdra barna, men vergerådsloven var et middel til å skille ut de «sedelig fordervede» barna, slik at de «vanlige» barna i folkeskolen skulle få sin oppdragelse uten forstyrrelser fra de «vanskelige».

Vergerådsloven var på mange måter en underklasselov, hvor hensynet til de «vanskelige» barna, ble overskygget av ønsket om å beskytte samfunnet mot byenes mistilpassede arbeiderbefolkning.¹⁶⁴ I tråd med Benthams nytteperspektiv, var den ene siden interessert i å rense ut de sosiale «problembarna» fra folkeskolen, som et nødvendig offer for utviklingen av demokratiet og økt sosial mobilitet. Den andre siden ønsket en skjerpet offentlig sosial kontroll, for å bevare den bestående samfunnsorden og stenge for ytterligere mobilitetsutvikling i det norske samfunnet. For dem var barnevernet et samfunnsvern. Altså

¹⁶² Theiste 1915: 33, 35-38

¹⁶³ Dahl 1992: 128, 138

¹⁶⁴ Ibid. s. 143, 161

var det kanskje ikke så rart at skolehjemmene ble plassert på isolerte øyer, med unntak av Falstad som lå på fastlandet, men da likevel på bygden og trukket unna folk.

Særavdelinger

Skolehjemmene i Norge var delt inn i to kategorier.¹⁶⁵ De fleste var «mildere» skolehjem og beregnet for barn og ungdom som hadde vist dårlig oppførsel eller ble forsømt i oppdragelsen. I tillegg var det to «strengere» skolehjem – et på Bastøy for gutter, og et for jenter på Toten. Disse var for dem man mente hadde begått spesielt grove forbrytelser. Hvis skolehjemmene slet med barn som fortsatte forbrytervirksomheten etter å ha kommet på skolehjem, eller som forsøkte å rømme eller forførte andre barn på skolehjemmet, åpnet vergerådslovens § 28 for å sette dem i særavdelinger, som skulle være ekstra strenge. Slike avdelinger kunne opprettes ved Stortingets samtykke. Bygningene ble konstruert for isolering, kontroll og overvåkning, slik at det ble lettere for de ansatte å ha oppsyn med barna. Særavdelinger kunne opprettes ved «mildere» skolehjem, men også ved «strengere» – som det ble gjort på Bastøy.

Falstad skolehjem hørte til i kategorien «mildere» skolehjem, men i likhet med mange andre skolehjem slet de med disiplinen. Enkelte falstadgutter trosset skolens ledelse, noen forsømte sine arbeidsplikter og gjorde hærverk, mens andre rømte.¹⁶⁶ Skolehjemmets ledelse mente derfor at det var behov for en særavdeling, som også kunne inneholde gymsal og verksteder for håndverksopplæring. I 1919 fikk de klarsignal og bevilgninger til å bygge særavdelingen.¹⁶⁷ Men da Øvergården som var skolehjemmets alminnelige avdeling, brant ned til grunnen, ble som nevnt særavdelingen tatt i bruk som alminnelig avdeling frem til Øvergården ble gjenreist.¹⁶⁸ Marianne Soleim påpeker at «den tiltenkte fengselsfunksjonen [i denne perioden] bortfalt».¹⁶⁹ Men selv om bygningen ble brukt som alminnelig avdeling, var arkitekturen og den overvåkende konstruksjonen like fullt den samme. Derfor må særavdelingen likevel ha påvirket guttenes opphold der. I det neste kapitlet (kap. 4) skal jeg studere hvilken innvirkning arkitekturen hadde på falstadguttene, og om særavdelingens funksjon egentlig falt bort.

Lover og regler om fysisk avstraffelse

Når det gjaldt lovverk for hva bestyrere og personale kunne tillate seg av fysisk avstraffelse, hadde man også det. I oppdragelsen av barna enten det var i hjem eller skole, åpnet lovverket

¹⁶⁵ NOU 2004: 23, s. 28; Theiste 1915: 31-33

¹⁶⁶ Sand 1988: 41, 62

¹⁶⁷ Indst.S. nr. 22 (1919) s. 31

¹⁶⁸ Landmark 1930: 19

¹⁶⁹ Soleim udatert: 13

for at «Legemlig Revselse [kunne] anvendes i Opdragelsens Øiemed», altså hvis straffen var velment og rettlede. ¹⁷⁰ Oppfatningen var at barn tålte å straffes. Men for barn som nærmet seg voksen alder, altså konfirmasjonen, kunne straff være skadelig, mente man:

«Der er vistnok ingen særlig Grund til at antage, at der i det hele taget behøves saameget fyndigere (alvorlige) Magtmidler ligeoverfor unge Personer end ligeoverfor ældre, medens paa den anden Side netop i den Alder, som staar paa Overgangen mellem Barnet og Manden, Sindet er mest følsomt ligeoverfor Overgrep og en brutal Behandling derfor vil kunne gjøre mest Skade.»¹⁷¹

Refsing av skolehjemsbarn måtte derfor være hjemlet ved lov eller «udøves i Overensstemmelse med et af Kongens udfærdigete Reglement». ¹⁷² At straffereglementet måtte godkjennes av Kongen i statsråd, kom av § 37 i vergerådsloven, hvor det het at: «De nærmere regler om de offentlige skolehjem og særlig angaaende de refselsesmidler, som kan anvendes i samme, gives av Kongen». ¹⁷³ Skolehjemmene hadde altså egne strafferegler som ble godkjent ved kongelig resolusjon, og straffereglene i skoleloven av 1889 gjaldt ikke for skolehjemmene.

For Falstad skolehjems vedkommende, betød dette at falstadguttene kunne straffes med begrunnelse i for eksempel kriminalloven av 1842 kap. 2 § 38, som tillot ris av gutter mellom 10 og 15 år, eller etter det av Kongen godkjente straffereglementet for Falstad ved kgl. resol. av 13. des. 1900, som er gjengitt nedenfor. ¹⁷⁴ Dette var for øvrig likt straffereglement for andre skolehjem. ¹⁷⁵

«Regler angaaende revselsesmidler ved Falstad mildere skolehjem for forsømte gutter.

Disciplinen inden skolehjemmet søges overholdt først ved kjærlig paamindelse, og hvor denne ikke hjælper, ved alvorlig irettesættelse. Hjælper heller ikke denne, anvendes følgende midler, alt efter forseelsens beskaffenhed, dens hyppighed, og efter gutterens alder og karakter:

- a. Tab af begunstigelser eller udmerkelse.
- b. Indskrænkning i de fordele og friheder som i almindelighed er tilstaaet eleverne.
- c. Forandret kosthold.
- d. Mere eller mindre fuldstændig adskillelse fra de øvrige elever saavel under arbeide, maaltider og fritiden som om natten.

¹⁷⁰ Indst.O. nr. 47 (1891)

¹⁷¹ Dokument nr. 47 (1891)

¹⁷² Indst.O. nr. 47 (1891)

¹⁷³ Theiste 1915: 38

¹⁷⁴ Indst.O. nr. 47 (1891); Theiste 1915: 31

¹⁷⁵ Daae 1892: 9-10, 26, 52, 57

Indsættelse i lys celle for fritidene alene kan ske for en tid af indtil 14 dage

Hel indespærring i lys celle kan øke for en tid af indtil 10 dage og kun for gutter over 10 aar.

Under indespærringen bør barnet beskjæftiges og daglig besøges af bestyreren og lærerne.

e. Legemlig revselse med indtil 10 slag birkeris paa den blottede bag.

Ingen af disse revselsesmidler skal anvendes uden efter bestyrerens bestemmelse. Legemlig afstraffelse udføres i regelen af bestyreren personlig, i andet fald i hans nærværelse af den af skolehjemmets funktionærer, som kan paalægges det.

Bestyreren skal optægne enhver af ham dikteret straf af hvilken somhelst art tilligemed dens grund i en dertil indrettet protokol og desuden anføre dem i de optegnelser om vedkommende barns forhold, som han fører.

For strengere straffe vedkommende bør bestyreren konferere med anstaltens læge, og han maa udvise al forsigtighed, forat der ikke ved straffen skal tilføres børnene nogen skade paa helbred». ¹⁷⁶

Hvilke avstraffelser som ble brukt på falstadguttene av Landmark under perioden i særavdelingen, skal jeg se nærmere på i kap. 5.

At bestyreren på Falstad skolehjem kunne straffe guttene, selv om han ikke var deres far, kom av den såkalte refselsesretten, hvor det fremgikk at han som bestyrer var deres oppdrager i foreldrenes sted: «Til Fremme af Opdragelsens Øiemed er Forældre og Andre, der staar i Forældres Sted, berettigede til at anvende maadeholden legemlig Revselse paa Børn, der staar under deres Myndighed». ¹⁷⁷ Men selv om foreldre, lærere og bestyrere brukte refselsesretten i beste mening, kunne det forekomme at de gikk for langt. For å sikre at rett person ble straffet for rett forseelse, og for å beskytte barna, var det en egen paragraf i straffeloven av 1902, som skulle slå ned på brudd på refselsesretten, nemlig § 386. Der stod det at «Hvo som, uden Hensigt at skade, i Overilelse eller af Uforstand overskrider den ham tilkommende Revselsesret, straffes med Bøder eller med Hefte indtil 3 men i Gjentakelsestilfælde indtil 6 Maaneder». ¹⁷⁸

Jurist og professor i strafferett ved universitetet i Kristiania, Andreas Urbye, beskrev hvordan brudd på refselsesretten kunne forekomme. Refselsesretten tillot ris, pisk, slag, innestenging, påbud om å stå lenge i utmattende stillinger, berøvelse av føde etc. Overskridelse av denne retten, eller brudd på § 386 i straffeloven av 1902, innebar at man straffet barn som følge av å miste besinnelsen, skadet den straffede uten at det var med vilje, straffet feil person, brukte

¹⁷⁶ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

¹⁷⁷ Besl.O. nr. 53 (1891)

¹⁷⁸ Indst.O.I. (1901/02)

straffer som motvirket sitt formål, eller straffet barnet for noe som ikke hadde skjedd eller som det ikke skulle straffes for.¹⁷⁹

For Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, var det altså disse omtalte lovene og reglene som gjaldt for fysisk avstraffelse. Adgang til å bruke kroppslig refselse i folkeskolen ble senere forbudt ved folkeskolelovene av 1936. For skolehjemmene ble likevel lovbestemmelser som åpnet for fysisk avstraffelse beholdt, i vergerådsloven § 4, 37, 42, 43 og 44.¹⁸⁰ Ikke før i 1948, ble det sendt ut en instruks til skolehjemmene om at fysisk straff ikke burde brukes. Dette ble fulgt opp av et fullstendig forbud, med spesialskoleloven av 1951.¹⁸¹

Etter at forbudet mot fysisk straff i skolehjemmene kom, ble isolasjon oftere brukt som middel, siden dette ikke ble regnet for å være i denne kategorien. Mot slutten av 50-tallet, like før debatten om konsentrasjonsleirer for barn, var det vanlig at barn ble lagt til sengs og isolert.¹⁸² Der kunne de ligge i bortimot en uke. Dette var likevel kortere opphold i isolatet enn hva falstadguttene kunne bli utsatt for under bestyrer Landmark. Straffereglementet for Falstad tillot innesperring i lys celle i inntil 10 dager for gutter som var over ti år, med jevnlig inspeksjoner av bestyrer og funksjonærer.

3.3 Konklusjon

NOU-rapporten fra 2004, viste at omsorgssvikt og overgrep ved spesialskoler kunne skje på grunn av manglende pedagogiske virkemidler, institusjonenes isolerte plassering, en broket elevsammensetning og skjev maktbalanse gjennom autoritære ledere.

Hvilke pedagogiske virkemidler ble brukt på Falstad skolehjem, og hvordan var plasseringen av skolehjemmet og kontakten med bygden, var spørsmål jeg stilte i innledningen til dette kapitlet. Nå har jeg forklart hvordan pedagogikken endret karakter, fra familiesystemet til kasernesystemet, og at Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen hadde pedagogiske elementer fra begge disse retningene. Skolehjemmet skulle være et oppkonstruert hjem, hvor bestyrer Landmark var «familiens far», og funksjonærene gode, forbilledlige, rollemodeller. Vergerådsloven gav Landmark myndighet til å være falstadguttene formynder, og han hadde den besluttende myndighet i alle skolehjemmets anliggender. Han avgjorde om guttene skulle

¹⁷⁹ Urbye 1909: 70-75

¹⁸⁰ Theiste 1915: 5, 38, 41-43

¹⁸¹ NOU 2004: 23, s. 28

¹⁸² Ibid. s. 44

utskrives og de måtte følge hans vilje om de skulle komme ut derfra. I tillegg hadde bestyreren myndighet til å bestemme guttenes avstraffelser. Slik ble det konstruert en skjev maktbalanse, hvor guttene stod i et avhengighetsforhold til Landmark.

Den hjemlige tone i den konstruerte falstadfamilien, var nødvendigvis ikke reell. En falstadgutt mente at det var en skjult løgn å kalle Falstad for et hjem, og at det aldri hadde vært noe slikt. Til og med Landmark erkjente at skolehjemmet ikke var et hjem. Den som trodde at det skulle være det tok meget feil, sa han. At både falstadguttene og bestyreren selv sa dette, styrker en konklusjon om at Falstad skolehjem under tiden i særavdelingen ikke hadde en hjemlig tone.

Funksjonærenes og bestyrerens funksjon som rollemodeller, var det en hake ved. Selv om intensjonen om de forbilledlige rollemodellene var god, fikk falstadguttene tross alt bare se illuderte rollefigurer som var satt der i foreldrenes sted. Guttene fikk derfor bare se det som Landmark ønsket å vise frem – et tilpasset og sorterende repertoar av mønsterdannende handlinger.

Arbeidet ble sett på som dannende og naturens skiftende vær skulle herde guttene. Samtidig hadde skolehjemmet økonomisk vinning av guttenes arbeid og falstadguttene ble tvunget til å arbeide lange dager – ellers kunne de bli straffet. Guttenes lange arbeidsdager gav et årsverk som var 1,5 ganger større enn et vanlig årsverk i dagens samfunn, eller tre ganger større enn et årsverk for dagens jevnaldrende ungdomsskoleelever. Undervisningen ble holdt til et minimumsnivå og nedprioritert, slik at falstadguttene som ønsket å komme seg frem i livet ved å begynne på studier, fikk problemer på grunn av for store kunnskapshull.

Det fysiske arbeidet ble etter hvert en viktig del i skolehjemmets kroppslige styring av falstadguttene. Det innarbeidet gode vaner og rutiner, var disiplinerende, holdt guttene beskjeftiget og var en del av skolehjemmets eksersis. Guttene skulle gjøre nytte for seg og de skulle lære å adlyde ordrer. Militære virkemidler ble tatt i bruk i disiplineringens tjeneste. Tettpakkeplaner, som styrte guttenes arbeidstid og fritid, skulle kontrollere falstadguttene dager. Samtidig var timeplanene effektiviserende og lukket hvert minste ledige hull med dødtid, slik at guttene ikke fikk anledning til å drive rundt omkring, for lediggang var roten til alt ondt.

Alle faktorene som NOU-rapporten fra 2004 påpekte som utslagsgivende for at omsorgssvikt og overgrep kunne skje ved spesialskolene i perioden 1945-1980, var til stede under Falstad skolehjem under tiden i særavdelingen.

Skolehjemmet hadde manglende pedagogiske virkemidler. Den konstruerte familien fungerte ikke slik den skulle. Falstadguttenes arbeid ble gjort av tvang. Undervisningen ble nedprioritert og var mangelfull. Avstraffelser ble brukt for å kontrollere guttene. Disiplinære metoder holdt guttene beskjeftiget og kontrollerte dem. Bestyreren og funksjonærene satt med all makt og guttene stod i avhengighetsforhold til dem. Skolehjemmets plassering var isolert, og kontakten med omverdenen var svært mangelfull. Guttenes sammensetning var broket og guttene kunne derfor påvirke hverandre i negativ retning, eller i verste fall ha mulighet til å forgripe seg på hverandre, enten ved å utøve vold eller legge hånd på andre – også seksuelt.

Hvis perioden som NOU-rapporten fra 2004 studerte, kan sammenlignes med Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, vil det kunne finnes tilfeller av omsorgssvikt og overgrep i denne perioden også, siden faktorene for at slikt kunne skje ved spesialskolene i perioden 1945-1980, også var til stede ved Falstad skolehjem i perioden 1922-1928. I de to neste kapitlene skal jeg undersøke om dette var tilfellet. I neste kapittel vil jeg samtidig studere om særavdelingens funksjon egentlig falt bort i denne perioden, eller om falstadguttene ble påvirket av konstruksjonen selv om særavdelingen ble brukt som alminnelig avdeling.

4.0 Særavdelingens arkitektur

Hvis man skulle gitt en samlet beskrivelse av hvordan falstadguttene kunne oppleve det å bo på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, kunne det vært med disse ordene fra Landmark, da han beskrev særavdelingen i *Norges Barnevern* (1930):

«Det eiendommelige ved denne avdeling er at den er elastisk og så å si sterk. Den kan på en diskret måte gi flere grader av frihet eller frihetsinnskrenkning. Den er bygget i en firkant med en stor indre gård, hvori et vakkert lite haveanlegg. Denne kan gjøres til fritidsoppholdssted for de 10 dårligste, mens de 20 beste får sine haver, sin sports plass o. s. v. utenfor.»¹⁸³

Ved bruk av fine formuleringer og uttrykk som «frihet», «vakkert lite haveanlegg» og «fritidsoppholdssted», kunne man få inntrykk av at særavdelingen var en vakker og hyggelig bygning. Samtidig var bygningen «sterk» på en «diskret måte» og kunne innskrenke friheten. Man forstår av sitatet, at det er snakk om en bygning hvor skjult kontrollstyring var en del av arkitekturen, hvor bygningselementer på en diskret måte skulle sikre kontroll over falstadguttene. Landmarks beskrivelse av denne konstruksjonen var nok en gjennomtenkt formulering, som på mange måter tok brodden av bygningens tiltenkte funksjon. Særavdelingen som var beregnet for spesielt vanskelige barn og konstruert for isolering, kontroll og overvåkning, ble nærmest fremstilt som et mønsterbygg for leserne av Norges Barnevern og som et forbilde for andre skolehjem.

Det kan hende Landmark var opptatt av å sette skolehjemmet i et godt lys, som hans forgjenger hadde klart under skolehjemssaken, både for å opprettholde det gode ryktet Falstad skolehjem hadde, men også fordi skolehjemmet var avhengig av statsstøtte. Dette poenget ble trukket frem i NOU-rapporten i 2004 og tidligere omtalt (Kap. 2.1).

I dette kapitlet skal jeg studere særavdelingens arkitektur. Vil jeg finne konstruksjoner som gjenspeiler isolering, overvåkning og kontroll? Har disse elementene paralleller til fengselsarkitektur? Hva vil det si å bo og føle seg hjemme i et bygg? Hadde særavdelingen noen elementer som reduserte følelsen av å bo og føle seg hjemme? For å få svar på disse spørsmålene kommer jeg til å bruke en hovedfagsoppgave i arkitekturhistorie som tok opp dette temaet, av sivilarkitekt Bente Sand. Hun brukte fasade- og plantegninger til å beskrive særavdelingens utforming. Denne studien vil jeg sammenligne med litteratur om hvordan arkitektur påvirker følelsen av å bo og føle seg hjemme. Jeg kommer også til å bruke en

¹⁸³ Landmark 1930: 19

brevkorrespondanse mellom arkitekt Claus Hjelte og bestyrer Landmark, hvor de planla særavdelingen. På denne måten kan jeg få inntrykk av hvordan falstadguttene kan ha opplevd særavdelingen og om funksjonen som særavdeling falt bort da den ble tatt i bruk som alminnelig avdeling.

4.1 Bygningens utforming

I forbindelse med den nedsatte komiteen som skulle behandle skolehjemssaken ble det sendt ut et rundskriv fra Kirke- og undervisningsdepartementet i 1919, hvor man ønsket innspill fra skolehjemmenes bestyrere om forslag til revisjon av vergerådsloven.¹⁸⁴

I skolehjembestyrernes uttalelser var det full enighet om å skille skolehjemsbarn i ulike grupper etter «graden og arten av umoral». Hvordan dette skulle gjøres, om man skulle plassere noen i særavdelinger eller strengere skolehjem, var bestyrerne derimot uenige i. Landmark foretrakk å ta i bruk strengere skolehjem. Han mente at strengere skolehjem gav full trygghet med tanke på de «vanskeligste» barnas uheldige påvirkning på de «bedre». Dette var derimot ikke betryggende ved særavdelinger tilknyttet mildere skolehjem. «Særavdelinger tilknyttet mildere skolehjem maa i saa fremtredende grad faa præg av lukkede anstalter, at vi av den grunn finner ordningen uheldig for barn», sa han.¹⁸⁵ Landmark hadde altså det synet at skolehjemsbarn ved mildere skolehjem ikke hadde godt av å plasseres i lukkede særavdelinger. Likevel la han selv frem et forslag til særavdeling på Falstad for 25-30 innsatte, som han og arkitekt Hjelte hadde kommet frem til. Bestyremøtet kom frem til seks elementer som de mente en særavdeling burde ha: 1) Den måtte bygges i mur. 2) Den burde ha plass til to gifte funksjonærer for å motvirke hyppig funksjonærskifte. 3) Den måtte gi rom for gruppedeling. 4) Den måtte inneholde et antall isolasjonsrom. 5) Den måtte ha forholdsmessig godt utstyrte verksteder. 6) Den burde ha gymsal fordi gymnastikken var et særlig viktig disiplineringsmiddel.

Hjeltes forslag og brevkorrespondansen med Landmark

Disse elementene hadde arkitekt Claus Hjelte med i sitt forslag til særavdelingen på Falstad. Han arbeidet med utformingen av bygningen fra 1913, samtidig som han foretok studiereiser

¹⁸⁴ SAT/A-1518 Serie A stykke 25 Mottatte skriv 1918-1919

¹⁸⁵ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

for å samle grundig informasjon. Han endte opp med å velge en form som lignet på en klostergård. En rektangulær bygning med et indre gårdsrom (fig. 1).¹⁸⁶

Figur 1: Utsnitt fra flyfoto av særavdelingen, ca. 1930. Foto: Schrøder.¹⁸⁷ Gjengitt med tillatelse fra Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.

Byggeperioden begynte da den første spaden ble satt i jorda 16. juni 1920, og det meste av særavdelingen var ferdig i januar 1923.¹⁸⁸ Funksjonærene og falstadguttene flyttet inn i desember 1922. Men Hjelte valgte ingen billig løsning, noe den massive konstruksjonen i mur blant annet sørget for. Skolehjemmet fikk flere ganger bevilget store summer fra staten, både til bygging og arkitekthonorar.¹⁸⁹ Det ble til sammen bevilget 480.000 kr til særavdelingen og ca. 12.500 kr til arkitekten, men bygningens totale kostnad kom til slutt på 542.000 kr.¹⁹⁰ Det var mye den gang. Til sammenligning ble Øvergården som var vel så stor, gjenreist seks år senere for 177.000 kr.¹⁹¹

I perioden 1914-1919, hadde Landmark og Hjelte brevkorrespondanse angående særavdelingen og arkitekten kom innimellom på besøk til skolehjemmet på Falstad.¹⁹²

¹⁸⁶ SAT/PA-0172 Serie F stykke 17 Fotografier og beskrivelser av en del av arkitekt Hjeltes arbeider

¹⁸⁷ Schrøder. «Ekne helseheim». Foto. Ca. 1930. FTTF.SCH.ALF.E.02.32. Sverresborg Trøndelag Folkemuseum

¹⁸⁸ FSM Serie K stykke 15 mappe 3 Byggedagbok, murbygget

¹⁸⁹ Indst.S. nr. 22 (1919) s. 31; S.tid. (1919) s. 172-174; Indst.S. nr. 38 (1921); S.tid. (1921), s. 1389-1393; St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1922), s. 534, 536

¹⁹⁰ FSM Serie K stykke 15 mappe 1 Oversikt over bygninger. Branntakster m.m.

¹⁹¹ *Arbeiderbladet*, 12.08.1939, «Et skolehjem med soveværelser uten vinduer»

¹⁹² SAT/A-1518 Serie A stykke 5 Tre kopibøker 1911-1918

Landmark hadde stadig nye innspill til utformingen. Han minte om at korridorer og trapper helst ikke burde være i tre. Særavdelingen måtte «ha sterke formingsmidler og dog gi adgang til frihet». Han kunne tenke seg to avdelinger hvor den ene var strengere utformet enn den andre. De måtte «ha sikkerhet hva undvikelse [var] yderst vanskelig», altså sikkerhetsmekanismer som var vanskelig for guttene å omgå. Dette skulle oppnås «paa en saa diskret maate som mulig». Han foreslo at vinduene kunne være utformet for å hindre rømninger. De burde derfor ha småruter og sprosser, med en «indskrenkning» som gjorde at de ikke kunne lukkes helt opp. Funksjonærene måtte ha sine dagoppholdsrom i samme etasje som guttene og det var fint om sovecellene og isolasjonsrommene ble plassert slik at en gift funksjonær kunne ha tilsyn med dem. Det var av betydning «at alle funksjonærers soverum støter mot sovesalen fordi der altid efter legning maa være en tilsynshavende hvilket er støttende hvis man ikke kan skifte med tilsynet. [Og] isolasjonsrum bør ligge isoleret og dog i nærheten av folk», mente Landmark. I tillegg ønsket han at oppholdsrommene vendte inn mot gårdsrommet om det lot seg gjøre. Verkstedene burde legges midt i bygningen, slik at guttene fra begge avdelingene kunne nå dem fra sin avdeling. Dette gjaldt også klasserom og gymsal. Den «friere avdeling» skulle ha spise- og dagligstue, mens den «strengere» bare ha adgang til det indre gårdsrommet og fellesrommene. Den friere avdeling måtte skilles naturlig fra den strengere, for å hindre forbindelse mellom guttene. Felles vaske- og tørkerom for de tre familiene og falstadguttene var ønskelig, samt toalett med mulighet for fotvask, vannkraner til morgenvask, og pissoar.

Hjelte tok forslagene til følge i tegneprosessen. Han skrev ofte kort og konsist i sine brev og man finner derfor ikke mange skriftlige eksempler hvor Hjelte kom med forslag til utforming, annet enn nye tegningsutkast. Et forslag finnes likevel, der han gjorde Landmark «opmerksom paa at de to trapper kan avstenges for eleverne hvis det er ønskelig, f.eks. om dagen nedenfra og op og om natten ovenfra og ned, medens de altid kan benyttes av funktionærene», noe som passet med Landmarks ønske om diskre kontroll-løsninger.¹⁹³ Det virker som planleggingsprosessen bar preg av mange endringer og Hjelte kom med mange utkast i løpet av perioden han var hyret inn.¹⁹⁴ De fleste utkastene ble lagt vekk på grunn av for dårlig økonomi, siden forslagene var for kostbare å bygge. Plantegningene er gamle og noe utydelige, men rekonstruksjoner av de ferdige planene foretatt av Bente Sand, viser at Landmark fikk gjennomslag for mange av sine ideer.

¹⁹³ SAT/A-1518 Serie A stykke 25 Mottatte skriv 1918-1919

¹⁹⁴ SAT/A-1518 Serie A stykke 90 Tegninger til nybygg

Bente Sands beskrivelse av særavdelingen

I Sands diplomoppgave blir særavdelingens arkitektur beskrevet gjennom studier av plan- og fasadetegninger.¹⁹⁵ Særavdelingens 1. etasje var lys, med fellesrom som gymsal, klasserom, verksted, kjøkken, spisesal og andre oppholdsrom (Vedlegg 1). Bygningens 2. etasje var lukket og mørk, med soveceller, funksjonærrrom, magasiner og lagre (Vedlegg 2).

Falstadguttenes soveavdeling hadde elementer fra fengselsarkitekturen og var delt i tre underavdelinger (Vedlegg 3). Avdeling I og II bestod av til sammen 30 små soveceller uten vinduer. De to avdelingene var adskilte, slik at forflytning mellom dem måtte skje gjennom et inspektørværelse eller en sykestue, som var låst. Korridorene utenfor sovecellene kunne overvåkes fra inspektørens rom. Den tredje avdelingen bestod av fire isolater som var litt større enn sovecellene. De fikk lysinnfall fra taket, gjennom et lite vindu med frosted glass.

Funksjonærenes rom stod i kontrast til soveavdelingens fengselsaktige utforming. Alle funksjonærenes rom hadde direkte lysinnfall. Hjørnerommene hadde i tillegg gjennomlys. De hadde også balkonger utenfor. Funksjonærenes rom var stengt for falstadguttenes.

Bevegelsene i bygningen var beregnet for to grupper. Funksjonærene kunne bevege seg fritt, mens guttene bare kunne bevege seg under oppsikt. Dette ble regulert av de avstengte trappeløpene og låste dørene, som Hjelte hadde foreslått. Falstadguttenes bevegelser skulle skje gjennom særavdelingens hovedkommunikasjonsåre. Denne bestod av inngangsportalen, portrommet, balustradene og trappene i nordøstre og nordvestre hjørne (Vedlegg 4).

Funksjonærene brukte fem biinnganger og interne trappeforbindelser (Vedlegg 5).

Planløsningen var ellers lite lesbar, med tanke på hvordan man skulle bevege seg i bygningen. Den bar preg av kronglete forbindelser, slik at det ikke var like lett å bevege seg over store flater på kort tid. Sannsynligvis var dette tiltenkt. Unntaket var de åpne balustradene som fungerte som gangareal. Til gjengjeld var falstadguttenes godt synlige når de beveget seg der. Særavdelingens utforming generelt, avtvang respekt og uttrykte disiplin og innordning.

Beretninger fra barnevernets folk

Like etter at Falstad skolehjem hadde brukt særavdelingen som alminnelig avdeling, besøkte noen representanter fra styret i Norsk Barnevernsforbund skolehjemmet. Ragna Hagen, som var en av dem, var sjokkert over forholdene på skolehjemmet, men spesielt i særavdelingen:

¹⁹⁵ Sand 1988: 59-61

«Et så ukoslig, skittent og uordentlig hjem har jeg ikke sett [...] men det er heldigvis nå 9-10 år siden (1929/1930, forf. anm.). [...] Dette var jo allikevel bare bagateller mot 'soveværelsene' på særavdelingen. Der er det 30 rum på 1,90x1,70 – *uten vinduer*. Ikke engang en glugge er det der. Lyset og luften får de fra døren som fører ut til korridoren. Men døren står jo låst hele dagen og det er vel nokså oplagt hvordan luften i et slikt soveværelse blir.

Vi spurte den daværende styrer hvordan det kunne gå for sig at en bygget slike rum i en *opdragelsesanstalt* i vår tid – da vi til *fanger* bygger rummelige celler med store vinduer. I det nye Kvinnefengslet er f.eks. nattcellene 2,25x3 meter og arbeidscellene større. Vinduene er 1,12x1,52. Jo, fortalte hr. Landmark, det var skjedd etter omhyggelig overveielse, og etter at han hadde reist til Sverige og andre steder for å se på forskjellige anstalter. Direktøren for Bona hadde anbefalt ham å lage soveværelsene slik.

– Men hvorfor?

– Av hensyn til jakten etter kvinner og fordi det utelukker forsøk på rømming.

10 av rummene i særavdelingen er uten håndtak innenfor døren. Der er 4 isolasjonsrum omkring 2,5x2,5 meter, uten vindu men med dobbelt takluke med melkeglass. Samme sort glass i døren så de ikke kan se ut. I disse isolasjonscellene kan de ikke være 'mer' enn i 10 dager, sa hr. Landmark. [Det hadde kommet klager om] at en gutt hadde måttet sitte der i 33 dager. Det påstod styreren ikke hadde hendt.»¹⁹⁶

Ragna Hagen besøkte også skolehjemmet senere, i anledning et barnevernsmøte i Verdal i 1939. Kanskje var det også dette andre besøket som fikk henne til å skrive om sine opplevelser av institusjonen et tiår tidligere, da hun oppdaget at forholdene ikke hadde forandret seg på disse årene. Etter at en delegasjon fra barnevernsmøtet hadde besøkt Falstad, uttrykte en av dem at «jeg er blitt i så dårlig humør av å se dette hjemmet at jeg orker ikke mer. At det var slik hadde jeg ikke kunnet tenke mig!»¹⁹⁷ Han hadde for øvrig også sett den nye Øvergården som var ment som alminnelig avdeling, men som i hans øyne minnet om et fengsel. På et møte som barnevernsdelegasjonen hadde etter omvisningen, ble det påpekt at sovecellene var uforsvarlige og forholdene i særavdelingen var uten tvil under all kritikk. Ekspedisjonssjef Devik i Kirkedepartementet, tok til orde for at hele særavdelingen burde rives. Han fikk støtte hos formannen i Drammens vergeråd, Hans Johansen:

«Jeg har hørt Ragna Hagen si i sine foredrag at soveværelsene til guttene på Falstad er en skandale, og nå har jeg selv sett at hun har rett. [...] Det var bare en glassrute i døren som gikk mot korridoren, hvor vekten var. Om natten var denne døra låst. Og luftventilasjonen, hvis man kan bruke det ordet her, foregikk gjennom noen små borede huller over dørkarmen. Det var soveværelser for unge gutter. Jeg

¹⁹⁶ *Arbeiderbladet*, 12.08.1939, «Et skolehjem med soveværelser uten vinduer»

¹⁹⁷ *Ibid.*

har selv vært i cellene på vårt gamle fengsel i Drammen, og jeg vil si at de er minst like bra om ikke bedre enn sovecellene på Falstad. Og de ble bygget så sent som i 1922. Man skulle trodd de var bygget for minst 100 år sia. At helserådene og myndighetene kan tillate at unge mennesker skal oppholde seg her, er ubegripelig for meg. Det grøsset i oss alle da vi så dette. Enkelte ble helt opprørte og andre fikk tårer i øynene. – Jeg er sikker på jeg har alle med meg når jeg roper ut til myndighetene: – «Riv ned disse umenneskelige cellene snarest mulig!» – Fra kl. 9 om kvelden til kl. 7 om morgenen må guttene oppholde seg i disse soveceller, altså nesten halve tiden på hjemmet. Det må da virke nedbrytende i stedet for oppbyggende å være gjenstand for slik behandling.»¹⁹⁸

Ragna Hagen og Hans Johansen mente altså at sovecellene i særavdelingen både var mindre og dårligere enn i fengsler. Dørene stod låst om dagen, og på natten ble falstadguttene låst inne. Ti av cellene hadde ikke engang dørhåndtak på innsiden. Guttene fikk luft fra korridoren, gjennom små hull i dørene (Vedlegg 6). At guttene kunne bli satt i isolat i opptil 33 dager, vekket bekymring. Cellene var uforsvarlige og avdelingen burde vært revet, var konklusjonen. At disse uttalelsene kom fra barnevernets folk, styrker troverdigheten av dem.

Bente Sands beskrivelse av særavdelingen, samt disse beretningene fra barnevernets folk, viser tydelig at særavdelingen påvirket falstadguttene hverdag, selv om den ble brukt som alminnelig avdeling i perioden 1922-1928. Guttene ble kontrollert av bygningens planløsning og stengte arealer, og sovecellene var små og ubekvemme. Man kan forstå hvorfor bygningen kunne tas i bruk som fangeleir uten å foreta endringer, ettersom gode kontroll- og overvåkningsmekanismer allerede fantes.

Som jeg har vært inne på, ønsket Landmark en utforming som på diskre vis kunne kontrollere falstadguttene. Både han og arkitekt Hjelte hadde vært på studiereiser for å hente inspirasjon i planleggingen særavdelingen. Videre skal jeg vise hvor inspirasjonen kan ha vært hentet fra.

4.2 Hvor arkitekten kan ha hentet sin inspirasjon

Bente Sand mente at særavdelingens soveavdeling hadde elementer fra fengselsarkitekturen. I fortsettelsen skal jeg utdype dette. Hadde særavdelingen elementer derfra?

Som hovedform valgte arkitekt Hjelte å bruke borgens form, mente Sand.¹⁹⁹ En rektangulær bygning omkring en borggård eller luftegård. Den samme formen ble brukt i tukthusene.

¹⁹⁸ *Fremtiden*, 15.07.1939, «Soverommene på Falstad guttehem er en skandale»

¹⁹⁹ Sand 1988: 58

Hjelte sa selv at han endte med å bruke formen til en klostergård, med et indre gårdsrom.²⁰⁰ Dette er ingen motsetning, ifølge Foucault. At borgene og klosteret hadde samme form, kom av at de innholdsmessig hadde likhetstrekk gjennom organisering, disiplinering, underkuelse og kontroll av kroppen, etc.²⁰¹ Foucault har antydnet at den firkantede formen kan ha kommet av militærleirmodellen. Teltene i en slik leir ble ofte satt opp etter geometriske former, enten rektangulære eller kvadratiske. De ble ordnet i rekker, med sektorer for å passere imellom. Teltåpningene ble vendt i samme retning. Dette skulle gjøre bevoktningen lettere og oversikten bedre i leiren. På denne måten kunne befalet kontrollere de menige soldatene, og internjustisen opprettholdes ved soldatenes kontrollering av hverandre.

Organiseringen og formen til klostrene, borgene og tukthusene, kan altså ha sammenheng med å ha kontroll og oversikt. Med tanke på særavdelingens funksjon var denne formen velegnet, mente Sand. Guttene skulle ha begrenset bevegelse og holdes under oppsikt. Bygningen fungerte som en inngjerding rundt det indre gårdsrommet. På den måten ble fengselsmurer overflødige og maktutøvelsen skjult og usynliggjort.

Auburn-modellen

Munker og nonners tilbaketrunkne liv, isolert fra omverdenen og innestengt i klostre, kan ha vært utgangspunktet for formgivningen av særavdelingen.²⁰² I klostrene sov man i eneceller om natten og arbeidet sammen i taushet om dagen. Falstadguttene skulle også arbeide om dagen og sove isolert om natten. Denne livsformen inspirerte til utformingen av nye fengsler på 17- og 1800-tallet. Et kjent fengsel fra denne tiden er Auburn State Prison. Fengslet ble opphavet til Auburn-modellen, en fengselsutforming der fangene skulle oppholde seg isolert i mørkeceller om natten og arbeide i fellesskap om dagen. Etter inspirasjon fra klosterlivet, kunne fangene ikke snakke sammen. Korridorene ble lagt mot ytterveggene, mens cellene ble plassert mot midten av bygningen. På denne måten ble cellene mørklagt, siden de ikke fikk direkte lysinnfall.²⁰³ Det var derfor Bente Sand mente at soveavdelingen på Falstad skolehjem hadde elementer fra fengselsarkitekturen, siden den ble utformet med mørkeceller etter inspirasjon fra Auburn-modellen. Lysinnfallet kom bare fra den dunkle gangen på utsiden, gjennom vinduene i celledørene. De fire isolatene var i tillegg inspirert av en annen fengselsutforming, som har blitt kalt Philadelphia-systemet.

²⁰⁰ SAT/PA-0172 Serie F stykke 17 Fotografier og beskrivelser av en del av arkitekt Hjeltes arbeider

²⁰¹ Foucault 2014 [1977]: 123, 152-153

²⁰² Sand 1988: 12, 17

²⁰³ Ibid. s. 20

Philadelphia-systemet

Den engelske fengselsreformator John Howard, reiste til forskjellige europeiske land på 1700-tallet og studerte hospitaler, fengsler og tukthus. Han la merke til at straffanger, arbeidsløse, sinnssyke og ungdommer var samlet bak de samme murene, noe han ikke likte.²⁰⁴ Hans løsning ble derfor å konstruere et fengsel med eneceller, der bygningen hadde stjerneform, med korridorer som gikk ut fra en kjerne. Fengselsbetjentene holdt til i denne kjernen og kunne lett få oversikt ved å kaste et blikk nedover korridorene. Oktagonet i Gent ble bygd etter denne modellen, men også Eastern Penitentiary i Philadelphia.²⁰⁵ Sistnevnte fengsel ble grunnlaget for det som kalles Philadelphia-systemet. Fengslet Vridsløselille i Danmark ble bygd etter samme modell som Eastern Penitentiary i Philadelphia og fikk et «inngangsparti» som minnet om planløsningen i særavdelingen (Vedlegg 7).²⁰⁶

Fangecellene i denne fengselstypen var plassert mot ytterveggene, med korridorer i midten av bygningsarmene. Cellene var beregnet for å sove, arbeide og oppholde seg i, og var derfor en del større enn cellene i Auburn-systemet. Lysinnfallet kom fra taket, eller fra små vinduer øverst på veggen, slik at de innsatte skulle føle seg mest mulig innestengt.²⁰⁷ Enecellene var innrettet slik at fangene ikke kunne se eller kommunisere med andre fanger. Kontakten med omverdenen var bare gjennom fengselsvakten som puttet mat gjennom luken i døren. Philadelphia-systemet ble anvendt på kriminelle, syke og gale. For fangene skulle enecellen føre til forbedring, gjennom å vekke refleksjon og anger.²⁰⁸

Isolatene i særavdelingen på Falstad hadde samme utforming som enecellene i Philadelphia-systemet. De var litt større enn sovecellene, siden guttene skulle være isolert over lang tid. Lysinnfallet kom fra et lite vindu i taket og det dunkle lyset fra korridoren, gjennom vinduene i døren. Men glassene var av «melkeglass» ifølge Ragna Hagen, slik at falstadguttene ikke kunne se ut. Her måtte de reflektere over sin oppførsel, vise anger og love bot og bedring.

Bente Sand mente at særavdelingen både var en representant for norsk fengselsarkitektur, og en bortimot uendret fengselstradisjon, fra det tidlige fengslet Newgate i London, via Auburn-modellen, til John Howards idealfengsel og Philadelphia-modellen. «Ungdomsfengslet», som hun kalte særavdelingen for, hadde påfallende likheter med klassisistiske fengselsidealer.

²⁰⁴ Foucault 2008 [1973]: 36

²⁰⁵ Sand 1988: 17, 20

²⁰⁶ Lyhne 2011: 27

²⁰⁷ Sand 1988: 20

²⁰⁸ Thuen 2002: 18-19

Både planløsning og formspråk var slående likt tukthusene og 1800-tallets pre-panoptiske fengsler, mente hun.²⁰⁹

Benthams panoptikon

Den tidligere omtalte Jeremy Bentham og hans bror Samuel, stod bak utformingen av panoptikonet. Det var et arkitektonisk maktapparat, beregnet for overvåkning. Konstruksjonen handlet om å se uten å bli sett.²¹⁰ Et mørklagt vakttårn i sentrum av en sirkelformet bygning, med opplyste celler mot ytterveggen, skulle sørge for at én vakt hadde direkte utsikt til alle de innsatte uten å selv være synlig (Vedlegg 8). På denne måten skulle hver enkelt innsatt føle seg under konstant observasjon og dermed oppføre seg fint, også når vakten faktisk så i andre retninger. Dermed kunne den ene vakten ha tilsyn med en mengde innsatte, siden de aldri visste når de ble observert.

Foucault mente at panoptikonet var et maskineri som sørget for asymmetri, skjevhet og forskjell, og en automatisk opprettholdt maktbalanse.²¹¹ Bentham-brødrenes panoptikon var derfor ikke bare en arkitektonisk oppfinnelse, slik Foucault så det, men et «Columbi egg» – altså en enkel løsning på et vanskelig problem. Maktteknologien var et eksempel på en overordnet form for overvåkning som kunne brukes i mange forskjellige tilfeller og utforminger. Da Foucault studerte forhold omkring straffetradisjoner, la han merke til at alle de nye store fengslene som ble oppført på 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet, hadde innlemmet elementer fra Benthams panoptikon.

Selv om særavdelingen ikke hadde samme bygningsform som panoptikonet, skal man likevel ikke utelukke at bygningen inneholdt elementer fra dette maktsystemet. Grunnleggende forhold som overvåkning, kontrollstyring, isolering og innesperring kan ha likhetstrekk. Landmark gav for eksempel arkitekten beskjed om å ta sterke formingsmidler i bruk, men på en diskret måte. Funksjonærenes rom ble plassert slik at de gjorde overvåkingen av guttene lettere. Alle guttenes bevegelser i korridorene utenfor soveavdelingen, kunne observeres fra inspektørrømmet. Toalettbesøk og morgen- og kveldsvask foregikk i fellesrom, som også forenklet overvåkingen av guttene. Isolatene skulle være nært folk, men samtidig isolert. Trappeløpene kunne stenges for å kontrollere faldstadguttenes bevegelser, mens funksjonærene hadde sine egne passasjer og kunne komme og gå som de ville, uten å bli sett av guttene.

²⁰⁹ Sand 1988: 118

²¹⁰ Bentham 2011: 49-64

²¹¹ Barou & Perrot 2011: 138-146; Foucault 2014 [1977]: 175-176

Gulvene i soveavdelingen, vegger, trapper og korridorer, var bygd i betong.²¹² Materialet gjenspeilte hardhet, fasthet og makt, men samtidig gir betong gir klang og dermed kunne guttenes bevegelser og stemmer høres lettere, ved at lyden bar bedre.

Panoptikonet kom også til syne i klasserommet, gjennom organiseringen av rommet. Det viser et fotografi fra ca. 1915, av en skoletime på Øvergården (fig. 2). Bildet ble riktignok tatt ca. sju år før perioden i særavdelingen, men under Landmarks tid som bestyrer. Den panoptiske innredningen kom til syne i radene med pulter og funksjonærens oversikt over guttene. Guttenes håndsopprekning og ranke holdning, viser disiplinen som rådet i klasserommet.

Figur 2: Skoletime i Øvergården, ca. 1915. Foto: Bjerkan.²¹³ Gjengitt med tillatelse fra Falstadsenteret.

En viktig del av å kunne forstå hverdagslivet i en institusjon, er å analysere klassifikasjonene i den, har antropologene Eva Gulløv og Susanne Højlund sagt.²¹⁴ Man kan studere hvordan bygningen er innredet. I et klasserom kan man for eksempel se klassifiseringen ved en inndeling i elevsone og voksensone, blant annet gjennom høydeforskjeller i møblementet. Elevene har lave stoler og pulter, i kanskje harde og ukomfortable materialer, som er vendt mot kateteret og tavlen. Kateteret er større og høyere enn elevenes pulter og markerer lærerens sone. Kanskje står det også plassert på en forhøyning i gulvet. Læreren er plassert

²¹² FSM Serie K stykke 15 mappe 1 Oversikt over bygninger. Branntakster m.m.

²¹³ Bjerkan. «Skoletime på Falstad». Foto. Ca. 1915. Ukjent inventarnummer. Falstadsenteret.

²¹⁴ Gulløv & Højlund 2005: 27

bak kateteret på en bedre stol enn elevene. Kanskje er stolen både polstret, har armlener og hjul. Det panoptiske blikket kommer inn i klasserommet ved å møblere på denne måten.²¹⁵ Læreren er vendt mot elevenes pultrader og har god oversikt over klasserommet og elevenes ansikter. Radene gjør det lettere å ha oversikt og læreren ser både det som foregår under og over bordplatene. Læreren frihet markeres ved at han eller hun kan bevege seg rundt i klasserommet blant elevene, som på sin side må sitte i ro på sin plass.

4.3 Hvordan særavdelingen kan ha påvirket falstadguttene

Kari Martinsen, som er kjent for sitt arbeid innen omsorgsfilosofi, har sagt at et hjem eller det å føle seg hjemme, ikke passer med den panoptiske bygnings- og værelsesovervåkingen.²¹⁶ Å føle seg hjemme er derimot å ha et tilhørighetsforhold og være trygg. Hun kaller det for «å bo». Dette innebærer for eksempel at man knytter seg til bygningen man bor i, gjennom egne vaner, inngåtte rutiner og bevegelsesmønstre. Man opplever frihet til å utvikle seg, være seg selv, være i fred, man er beskyttet mot fare, etc. Dette er elementer som manglet på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Bygningen avtvang respekt og uttrykte disiplin og innordning. Det kan ha underkuet falstadguttene, om man følger Martinsens tankegang:

«Husets orden kan påføre menneskene skam gjennom strukturer, som krænker dem. [...] Rummene gjennomtrænges af en objektiverende magt, som rammer kroppens sansning, kroppen krymper sig, vover sig ikke frem. Livsmotet reduceres. Den livsopbyggende tone er tabt. Den sansende tilgang til tilværelsen er lukket til. [...] Liv og sted skilles. Der er sked et stedstab, hvilket betyder, at man ikke længere bor sammen på stedet, i huset, i værelserne med tingene.»²¹⁷

Livsmotet til falstadguttene kan ha fått en knekk i slike omgivelser, og «den hjemlige tone» som Landmark kalte det, må ha vært fraværende. I stedet har de blitt utsatt for særavdelingens objektiverende makt, altså en slags forlenget arm for Landmarks maktutøvelse. Bygningen har derfor ikke gitt trygghet, men vekket frykt. Det kan virke som særavdelingens arkitektur ikke bare var en ytre ramme for det som skjedde på skolehjemmet, men heller en bygning med velkalkulerte og planlagte funksjoner, som hadde til hensikt å styre handlingene i rommene og altså være et handlende subjekt i skolehjemsledelsens tjeneste. Det ser man også gjennom

²¹⁵ Coninck-Smith 2005: 73-74

²¹⁶ Martinsen 2005: 134-140, 151

²¹⁷ Ibid. s. 139

bygningens planløsning, hvor falstadguttene bevegelser ble styrt av tvang og ulike kontrollordninger, slik som låste dører og gjennomgang i funksjonærenes rom.

Et rom er ikke bare en arkitektonisk ramme. Kroppen erfarer rom ved å se, lukte, føle og lytte.²¹⁸ Når rommene gjennomtrenges av en objektiviserende makt, rammer de kroppens sansning, sa Martinsen. Den lukkede, mørke andreetasjen, som Bente Sand beskrev, de trange, mørke sovecellene med den innestengte lukten, som Ragna Hagen skildret, og den kalde betongen som var på gulvene, i de harde celleveggene og i de fuktige kjellerrommene der fellesvasken foregikk – disse omgivelsene må ha påvirket guttene. I slike omgivelser krymper kroppen seg og vil helst gå i skjul, sa Martinsen. De tar bort følelsen av å bo.

Maktforhold og sosial distanse

Den romsyntaktiske analyse kan brukes for å undersøke strukturene i en bygning, ved å se på rommenes plassering i forhold til hverandre.²¹⁹ Dette kan blant annet avdekke maktforhold. For eksempel ligger fengselsceller langt fra utgangen. Samlingspunkter som verksteder, aktivitetsrom, matsal, etc. er plassert sentralt i bygningen. Hvis den innsatte forsøker å bevege seg mot utgangen, må personen forflytte seg over lange avstander og gjennom knutepunkter hvor personen lett kan bli observert og stoppet. På den måten kan personalet lettere overvåke og kontrollere den innsatte, og de innsatte kontrollere hverandre.

Falstadguttene soveavdeling med guttenes private soveceller, var plassert lengst fra hovedinngangen. For å komme derfra måtte de gjennom funksjonærrum, fellesarealer eller godt synlige balustrader. Funksjonærene derimot, hadde sin egen private fløy som kunne låses av for guttene. De hadde også bevegelsesfrihet ellers i bygningen.

Gulløv og Højlund mener i denne sammenheng at «opdelinger uttrykkes gjennom distanser, hvor fysisk afstand reflekterer sociale afstande. [...] De menneskelige bevegelser iscenesettes arkitektonisk og fordeling er en del af institutionens logik, hvor enhver har sit tilhørssted».²²⁰ Forskjellene i falstadguttene og funksjonærenes tilholdssted uttrykker også denne sosiale avstanden. Det var store forskjeller på de mørke Auburn-cellene til falstadguttene og de lyse funksjonærværelsene. Cellene var frihetsberøvende og ble låst om natten, mens enkelte funksjonærer hadde hjørnerom med gjennomlys og balkonger. Overvåkingen ble forsterket gjennom de låste dørrers prinsipp, både ved låsing av soveceller, men også ved avstenging av

²¹⁸ Gulløv & Højlund 2005: 37

²¹⁹ Jong 2005: 94-106

²²⁰ Gulløv & Højlund 2005: 24

bestemte bygningsdeler.²²¹ Guttene ble dermed overlatt til funksjonærenes kontroll og kunne bare ferdes der funksjonærene tillot det og i det tidsrommet de gav lov til det. Guttene avhengighetsforhold til funksjonærene forsterket det skjeve maktforholdet, og de sosiale avstandene økte.

Man kan jo forestille seg hvordan det var for en falstadgutt når han måtte på toalettet om natten, og var låst inne. Gutten kom seg ikke ut fra cellen, men hvis han klarte det, måtte han gå gjennom et funksjonærom. Det var ikke rart at enkelte gutter ble sengevætere. Det paradoksale oppstod da guttene ble straffet for sengevætingen, og ytterligere ydmyket for noe den oppkonstruerte sosiale distansen og det ujevne maktforholdet var skyld i. En falstadgutt som ble utskrevet to år før perioden i særavdelingen, kunne ikke helt se at «juling» hjalp nevneverdig på problemet.²²²

4.4 Konklusjon

I dette kapitlet har jeg studert særavdelingens arkitektur. Jeg har funnet konstruksjoner som gjenspeiler isolering, overvåkning og kontroll, blant annet i brevkorrespondansen mellom arkitekt Hjelte og Landmark. For eksempel vinduenes utforming og ideen om å kunne stenge trappeløp. Opplysningene fra denne planleggingsprosessen har stemt overens med Bente Sands studie av bygningen, hvor hun beskrev en planløsning med kontrollmekanismer og overvåkningssoner. Opplysningene samsvarte også med skildringene fra barnevernets folk, om isolering og innesperring. Fremstillingene av særavdelingens utforming, virker derfor troverdige.

Jeg kom også inn på mulige inspirasjonskilder til utformingen av særavdelingen. Hjelte sa at klostergården hadde vært hans inspirasjon, og jeg viste hvordan klosteret har inspirert utformingen av tukthus og fengsler. Soveavdelingen på Falstad var direkte inspirert av fengselsarkitektur. Sovecellene var hentet fra Auburn-systemet og isolatene fra Philadelphia-systemet. Korridorene og noen av overvåkningsmekanismene kan ha vært inspirert av panoptikonet.

Bygningselementene og utformingen av rommene påvirket falstadguttene sansing.

Bygningen var en integrert del i den skjeve maktbalansen mellom funksjonærene og guttene. Den fremmet frykt og gav ikke følelsen av å bo, på den måten at guttene ikke kunne være seg

²²¹ Kirkeby, Gitz-Johansen & Kampmann 2005: 58

²²² *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

selv, de hadde ikke frihet og var ikke beskyttet mot fare. Særavdelingen forsterket den sosiale avstanden mellom falstadguttene og funksjonærene, og opprettholdt funksjonærenes makt over guttene.

Dermed har jeg vist at særavdelingens funksjon ikke falt bort da den ble brukt som alminnelig avdeling i perioden 1922-1928. Den må derfor ha satt preg på guttenes hverdag.

5.0 En total institusjon

I dette kapitlet skal jeg studere forhold knyttet til omsorgssvikt og overgrep, samt disiplinering, overvåkning og kontrollstyring – variabler som jeg brukte i begrepsformuleringen av konsentrasjonsleir for barn.

NOU-rapporten fra 2004, satte omsorgssvikt og overgrep i sammenheng med den totale institusjon, derfor er det nyttig å få svar på hva en slik institusjon er, for å kunne sammenligne kildene med elementer fra slike institusjoner.

I tidligere skolehjemskritikk ble omsorgssvikt og overgrep satt i sammenheng med begrepene konsentrasjonsleir, torturanstalt og straffeanstalt. Jeg vil derfor bruke elementene som ble trukket frem da, og se om jeg finner tilsvarende elementer i kildematerialet fra Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Det samme gjelder for variablene som ble brukt i Skouen og Ødegaards begrepsformulering av konsentrasjonsleir for barn.

Jeg har derfor stilt følgende spørsmål for dette kapitlet. Hadde Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, elementer fra den totale institusjon? Kan man finne eksempler på omsorgssvikt og overgrep, eller tilfeller av disiplinering, overvåkning og kontrollstyring på skolehjemmet i denne perioden? Kan man finne eksempler på noen av variablene som Skouen og Ødegaard eller andre la til grunn for sin definering av konsentrasjonsleir for barn, eller fra begrepsavklaringen i innledningen av oppgaven? Den totale institusjonen blir på mange måter bindeleddet mellom disse spørsmålene.

Hva er en total institusjon?

Vanligvis er det slik at man sover, leker og arbeider på forskjellige steder og med forskjellige personer. I den totale institusjonen gjør man alle døgnets aktiviteter på samme sted, i fellesskap med en gruppe mennesker som er plassert der, har Erving Goffman sagt.²²³ Ofte er dagens gjøremål underlagt en timeplan, hvor alt skal skje gjennom nøye planlagte rutiner. Den ene aktiviteten avløser den andre og observeres av et personale som skal følge med på at institusjonens regler og rutiner blir fulgt. Ved at menneskene i institusjonen observeres sammen med de andre innsatte, kan personalet lettere å legge merke til om noen skiller seg ut fra mønsteret av de andres lydige oppførsel.

Det er ofte stor avstand mellom de innsatte i institusjonene og de som er satt til å holde oppsyn. De innsatte holder til på samme sted til enhver tid og er i stor grad avsondret fra

²²³ Goffman 1967: 13-16

verden utenfor. De ser ofte på personalet som nedlatende, overlegne og ondskapsfulle, og på seg selv som svake og mindreverdige. Personalet på sin side, har en fastsatt arbeidstid og et eget sosialt liv utenom arbeid. De ser på seg selv som høyerestående og rettferdige, og de innsatte oppfattes som upålitelige og hemmelighetsfulle. Kommunikasjonen mellom dem gjenspeiler dette styrkeforholdet, ved at den går ovenfra og ned. Dette gjelder også ofte i beslutninger som angår den innsatte, der institusjonens ledelse tar avgjørelser uten at den innsatte får ta del i beslutningsprosessen.

Det å bo, leve, spise og arbeide tett på ukjente personer som man selv ikke har valgt å leve med, kan være en påkjenning. Samtidig blir de innsatte også tvunget til å omgås hverandre i det daglige virke, og kan ikke selv bestemme hvem de ønsker å være med. De har heller ikke mulighet til å trekke seg unna for å få privatliv. Dette setter personalet en stopper for ved å være tett på de innsatte, følge den oppsatte timeplanen, overvåke og sanksjonere dem som ikke følger institusjonens regler.

For de innsatte er det nærliggende at det kobles en sammenheng mellom personalet, institusjonen og bygningene. Bygningsmassen oppfattes ikke som deres eget hjem, den tilhører personalet og institusjonen. Institusjonens vilje er også personalets vilje, dermed er personalet en fiende, mens bygningen er institusjonens maktmiddel.

5.1 Innrulleringen

I Goffmans studie av den totale institusjon, har han skrevet at de innsattes overgang fra verden utenfor til den institusjonelle verden innenfor, foregår gjennom en opptaksprosess ved innrulling til institusjonen.²²⁴ Den innsatte må først avgi personalia, før han blir fratatt sine personlige eiendeler og må ta av klær og sko. Deretter måles og noteres vekt og høyde, det blir tatt bilde og avgitt fingeravtrykk. Så blir han vasket, klippet, avlusert og desinfisert, før institusjonens bekledning utdeles og han tar på seg sin tildelte uniform. Deretter gis det en solid innføring i institusjonens reglement, før han får tildelt sin celle og et personlig nummer.

Innrulleringen er altså en prosess der den personlige identiteten blir fratatt, ved at personlige eiendeler man er knyttet til, klær som man identifiserer seg med, ens gjenkjennelige frisyre og alt det som definerer ens personlighet, til og med ens personlige navn – det fjernes og erstattes med institusjonens eiendeler, regler, rutiner, klær, nummer osv. På denne måten blir man

²²⁴ Goffman 1967: 18-23

anonymisert og ydmyket. Krenkelsen forsterkes ved tildelingen av nummer, uniformer med grov kvalitet og dårlig passform, samt det kortklipte håret. Attpåtil blir man utsatt for hyppige inspeksjoner, overvåkning, mangel på privatliv, hyppige omrokking av sengeplasser for å hindre eierskap og private sfærer etc. – alt som kan være med på å gi grader av frihet eller følelse av å eie personlige eiendeler blir tatt bort. Den innsatte mister sin tidligere identitet, og båndene til det tidligere livet og verden utenfor slites av.

Det er vanskelig å finne opplysninger om slike krenkelser av falstadguttene, siden anonymiseringen av guttene gjør seg gjeldende i arkivmaterialet. Men det er sannsynlig at guttenes første møte med Falstad skolehjem foregikk omtrent slik. En falstadgutt som ble utskrevet i 1920, bare to år før perioden i særavdelingen, skrev senere et avisinnlegg med meget verdifull informasjon om lignende forhold:

«Alltid når en 'ny gutt' kom til Falstad ble han i min tid – og formodentlig også nå – fratatt alle sine eiendeler. I badet ble han snau-klipt, iført fange-klær, uten lommer på buksene. Han fikk greie på at nå hette han ikke lenger Einar eller Paul, men at når noen ropte nr. 5 eller 20 så var det ham og ingen andre!»²²⁵

Bildet av elevene i klasserommet på Øvergården (fig. 2) underbygger dette utsagnet, siden de var kortklipte og hadde uniformer på, men bildet ble tatt i et tidsrom som var før denne falstadguttens tid på skolehjemmet og kan derfor ikke stadfeste at anonymiseringsprosessen fant sted under perioden i særavdelingen. En falstadgutt fra denne perioden, kan derimot langt på vei stadfeste utsagnet, i et sjeldent innblikk fra arkivet. Han fortalte i et brev om sine opplevelser på skolehjemmet og stemplingen det medførte å være der: «Du er Falstadgutt. Alle kan se det på klærne. Du er nr. 48 og har å lystre».²²⁶ Dette vitner om at innrulleringsprosedyren som den første falstadgutt fortalte om og som Goffman beskrev, mest sannsynlig var vanlig da skolehjemmet holdt til i særavdelingen.

5.2 Kroppens styring

Innrulleringsprosedyren handlet om at guttene skulle legge av seg alt det som hørte det gamle livet til og deretter ikles sitt nye liv som anonyme gutter i skolehjemmets tjeneste. De skulle miste sin identitet og bli en del av anstaltens barn. Det neste som møtte guttene, var

²²⁵ *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

²²⁶ SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

funksjonærenes disiplinering av guttenes handlinger. Dette skjedde gjennom manipulering av kroppen. Foucault har skildret en anonymiseringsprosess der man utsettes for et maktmaskineri. Kroppen blir gjenstand for disiplinering gjennom «detaljenes politiske anatomi».²²⁷ Han fortalte at man i den klassiske tidsalder «oppdaget» hvordan kroppen kunne brukes til angrepsmål for maktutøvelse. Den kunne formes, manipuleres og dresseres. Dette innebar at menneskekroppen kunne utsettes for en anonymiseringsprosess, hvor den ble gjennomgransket, plukket fra hverandre og satt sammen igjen til et produkt som adlød og fulgte det nye regimet den ble underlagt. Den politiske anatomien bestod altså i å ta styring over andres kropp, redusere dem til objekter, som gjorde det man befalte dem å gjøre, så effektivt som mulig og på nøyaktig den måten man ønsket de skulle gjøre det.

Virkemidlene som tas i bruk for å dressere kroppen er overvåkning av rene bagateller og pinlig nøyaktige detaljer, som Foucault kalte «maktens 'mikrofysikk'», hvor maktutøveren gjør seg til petimeter og bryr seg om de minste ting. Nøyaktige reglementer, pirkete inspeksjoner og kontrollering av hver bevegelse, er viktige redskaper i denne sammenheng. Hyppige sanksjoneringsprosesser av uoppmerksomhet, avbrytelser, uhøflighet, dårlige holdninger, dårlig innsats eller arbeidsmoral, brudd på tidsplaner, prating, ulydighet, frekkhet etc., er med på å holde disiplinen oppe.

Protokoller fra perioden i særavdelingen vitner om at sanksjonering av slike forseelser var utbredt.²²⁸ Følgende utsagn fra Landmark forteller at det var tilsiktet:

«Direkte påvirkningsmidler som formaninger, forklaringer, religiøs paavirkning gjennom daglige andakter m. m., råd, ordrer, advarsler, straffer, billigelse, tilskyndelser osv. brukes selvfølgelig uten opphør. [...] I denne forbindelse må også nevnes et lite fremtredende arbeidsmiddel, hvis verdi best sees når det forsømmes nemlig tilsyns- og bedømmelsesarbeidet. [...] Orden, renslighet, høflighet, tekkelig optreden, bruk av tiden, ærlighet, reel ferd mot kammerater o. l. ting læres i et skolehjem bare derved at funksjonærene viser utrettelig aktpågivenhet likeoverfor en mengde bagateller».²²⁹

Falstadguttenes oppførsel ble altså studert i minste detalj, og advarsler og sanksjoneringsprosesser ble brukt uten opphør. Falstadguttenene ble altså redusert til objekter gjennom samme anonymiseringsprosess som Foucault skildret, der disiplineringen hadde til hensikt å plukke av dem alle unoter. Harald Thuen har sagt at individets anonymisering i skolehjemmene var

²²⁷ Foucault 2014 [1977]: 121-126, 158

²²⁸ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606; RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll; Harstad 1944: 7

²²⁹ Landmark 1920: 22

ledsaget av en pedagogikk hvor skolehjemsbarna skulle underkjenne sitt eget jeg, og at systemet i bunn og grunn handlet om en åndelig avrettelse av barnet.²³⁰ En falstadgutt fra perioden i særavdelingen sendte brev til Landmark en tid etter han ble utskrevet og fortalte om sine opplevelser knyttet til denne anonymiseringen:

«Da jeg som smågutt gikk derinne på Falstad, blev jeg ofte ganske bettat av den følelse: Her er du den eneste som forstår hvordan du er innvendig. Ingen forstår dig! Gjør du noget som er galt så heter det at du er vond. Hadde jeg en venn der, å hvor god skulle jeg så ikke være. Grunnen til at jeg siden blev slik som jeg er beror på at jeg i den tid gikk med den tanke. Du har ikke lov til å være barn. Du er her for å få straff. [...] Du er en ting, ikke barn. Bare ikke det. Skyndt dig å bli stor, da er du fri. Men ingen, nei ikke en sjel brydde sig om, eller forstod at nr. 48 hadde et hjerte som på fire lange år frøs til is. Og så sa man: «[Nr. 48] er ondskapsfull, ristet på hodet og mente som rett var, at den fyr blev det nok ingenting av [...] Jeg var jo et barn som savnet en mors kjærlighet og omsorg. [...] Det var ikke tukt jeg skulle ha, men litt solskinn og kjærlighet ville ha vært på sin plass!»²³¹

Gutten fortalte om at han opplevde omsorgssvikt. I fire år var han ensom og hadde ingen venner. I stedet for morskjærlighet fikk han høre at det ikke kom til å bli noe av ham. Han var ondskapsfull og vond, og fortjente bare straff. Anonymiseringen blir konkretisert ved at han ikke ble omtalt med navn. Han var ikke engang et barn, bare en ting, nr. 48. Slik følte han det.

Det utrolige midt oppe i dette som gutten opplevde, og som var likt for mange av falstadguttene, var at han i slutten av brevet måtte «føie til at [han] blev glad i Falstad». Brev fra tidligere nevnte elevundersøkelse, samt andre brev fra gutter som var på skolehjemmet under perioden i særavdelingen, inneholder også slike divergerende uttalelser, om at guttene ikke likte seg på skolehjemmet, men samtidig mintes tiden der med glede og ønsket å komme på besøk.²³² Dette komplekse forholdet er vanskelig å forklare, men guttene stod nok i et avhengighetsforhold til skolehjemmet og Landmark. Nettverket deres utenfor skolehjemmet var som regel ikke stort, og det var på skolehjemmet de hadde sine kamerater og rollemodeller. Et brev fra en falstadgutt som var på skolehjemmet under perioden i særavdelingen, kan forklare noe av dette. Han var i stor pengenød og hadde ikke spist på flere dager. Da hadde han ingen andre å henvende seg til enn Landmark og tok kontakt selv om han trodde han kom til å bli straffet: «Bliv ikke sint på meg om jeg kommer opover til dig [...] Jeg

²³⁰ Thuen 2002: 244

²³¹ SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

²³² SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet; SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

skal ta den strengeste straff». ²³³ Av mangel på bedre alternativer, har nok mange falstadgutter derfor syntes at skolehjemmet tross alt var et godt sted. En annen gutt fra perioden i særavdelingen, fortalte at han ikke akkurat lengtet tilbake til Falstad, men til sine kamerater. ²³⁴ Det kan også forklare noe av dette.

Eksersis

I tillegg til disiplineringens anonymiseringsprosess, blir detaljenes politiske anatomi styrt gjennom eksersisen, ifølge Foucault. Gymnastikken ble sett på som viktig av ledelsen på skolehjemmet. Landmarks forgjenger mente at gymnastikken var disiplinerende og fremmet en harmonisk utvikling hos guttene. ²³⁵ Problemet var at skolehjemmet ikke hadde gymsal. Landmark uttrykte sin misnøye med dette, men falstadguttene fikk til slutt en gymsal da særavdelingen ble bygd. ²³⁶ Bestilling av turnsko fra Hvedings Sportsforretning, kan tyde på at turn ble brukt i gymnastikken. ²³⁷ I tillegg har nok linjegymnastikk vært vanlig. Protokollene fra perioden i særavdelingen viser at guttene hadde gym opptil flere ganger i uken. ²³⁸

Guttene fikk eksersis i arbeidet på gården. Det var også en nødvendig faktor i dressurens tjeneste og hadde en disiplinerende effekt, ifølge Foucault. ²³⁹ Arbeidet var et middel i styringen av kroppen og samtidig nyttig i opparbeidelsen av arbeidserfaring og arbeidsrutiner.

Eksersisen inngår i kasernesystemets militære disiplineringsformer, i tillegg til innrulleringsprosessen hvor falstadguttene ble kortklippet og måtte gå i uniformer. I fortsettelsen skal jeg studere flere slike militære disiplineringsformer.

5.3 Kasernesystemets militære disiplin

Ble det brukt andre disiplineringsformer som klasseinndelinger, distinksjoner, signal- og kommandokommunikasjon, oppstillinger, marsjering og inspeksjonsordninger ved Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen?

Før Landmark overtok som bestyrer, ble Falstad skolehjem kritisert for bruk av pertentlig og latterlig disiplin, av en stortingsrepresentant. ²⁴⁰ Mye kan tyde på at dette fortsatte under

²³³ SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Hagen 1914: 9

²³⁶ Landmark 1920: 7-8, 28; Landmark 1930: 19

²³⁷ SAT/A-1518 Serie A stykke 26 Mottatte skriv 1920-1921

²³⁸ SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

²³⁹ Barou & Perrot 2011: 154

²⁴⁰ S.tid. (1898/99), s. 936-946

Landmarks ledelse. Han beskrev skolehjemmet under Hagens tid og sa at det daglige livet ble «preget av gjennomført og iøynefaldende disiplin og orden».²⁴¹ Dette mente Landmark var «tiltalende» og han gav Hagen gode skussmål for å ha stått i «første rekke» i skolehjemsoppdragelsen. Hagen hadde gjort Falstad skolehjem mer «lys, venlig og hjemlig, og mindre streng», sammenlignet med andre skolehjem. Da Landmark overtok som bestyrer i 1910, ble hans første oppgave «å holde skolehjemmets arbeide på lignende høide som før og hevde de gode tradisjoner». Han ønsket altså å videreføre Hagens ledelse, noe som innebar at Landmark sannsynligvis fortsatte å lede skolehjemmet på samme måte som det hadde blitt gjort tidligere. Med skolehjemssaken i bakhodet, og skolehjemskomiteens mulig feilaktige fremstilling av Falstad skolehjem i den saken, kan dette bety at Landmarks ledelse kan ha vært tilnærmet lik som ved andre skolehjem som ble kritisert.

Klasseinndeling

Jeg har omtalt hvordan familiesystemet gradvis ble influert av kasernesystemet. Tanken om institusjonen som en familie, der bestyreren var skolehjemmets «far» og funksjonærene barnas rollemodeller og forbilder, ble gradvis erstattet med en inndeling i avdelinger etter en militær hierarkisk modell, med en kommandant, befal og distinksjoner.²⁴²

Falstadguttene ble delt inn i ulike partier, i tråd med dette systemet. De første årene Landmark var bestyrer, ble de inndelt i A-partiet, B-partiet og sinkepartiet.²⁴³ Omtrent fra 20-tallet, og under perioden i særavdelingen, ble guttene fortsatt delt i A-partiet og B-partiet, men sinkepartiet ble erstattet med ungdomsskolepartiet eller verkstedsguttene.²⁴⁴ Det er sannsynlig at falstadguttene havnet i de forskjellige klassene ut fra hvilke karakterer de fikk i oppførsel og hvilke evner skolehjemmets ledelse mente de hadde.

Det var viktig for Landmark å differensiere falstadguttene. I boken *Social Håndbok for Norge* (1937), listet han opp fire anbefalte fremtidsmål for skolehjemmene. Det ene av dem var større differensiering av guttene. Han mente at en betydelig del av barna som var på skolehjem, var «undermalere i intelligens og særlig i følelsesliv».²⁴⁵ Man burde skille de «åndssvake» og «utpregede psykoper» fra resten av gruppen. Det kan tyde på at Landmark selv tok grep i denne sammenheng, ved å skille ut gutter med lav score på intelligenstester. Flere slike tilfeller finnes i arkivmaterialet fra perioden i særavdelingen. En falstadgutt fikk

²⁴¹ Landmark 1920: 10, 18

²⁴² Foucault 2014 [1977]: 252-253; Thuen 2002: 243

²⁴³ SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

²⁴⁴ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

²⁴⁵ Landmark 1937: 356

for eksempel beregnet en «intelligenskvotient til 0.69».²⁴⁶ Skolehjemmets ledelse anslo altså i dette tilfellet at gutten var lettere psykisk utviklingshemmet, med en IQ under 70. Det spørres hvilke evnetester som ble tatt, om de var gode og grundige nok, og om de vurderte både kognitive, språklige, motoriske og sosiale ferdigheter. På den tiden var erfaringen på dette området svært tynn, og risikoen for feildiagnostisering og feilplassering var derfor stor.

Om intelligenstesting ble brukt til differensiering av elevene er uvisst, men deres oppførselskarakterer ble i hvert fall brukt til dette formålet.²⁴⁷ Systemet var slik at falstadguttene fikk karakterer for oppførsel hver dag. Disse ble oppsummert hver tiende dag og den siste dagen hver måned. Karakterene ble opplest hver dag, og i tillegg slått opp på veggen, med rangering fra beste til dårligste falstadgutt.²⁴⁸ Dette hadde en disiplinerende funksjon, ved at guttene stadig fikk påminnelser om hvilke oppførselsklasser de tilhørte, og at vurderingen ble lagt frem i de andre guttenes påhør.

Karaktersystemet og klassifiseringsordningen ble også brukt etter perioden i særavdelingen, og ble forklart for leserne av *Skolehjemsbladet* i 1944.²⁴⁹ Der mente en tidligere lærer fra perioden i særavdelingen at oppførselskarakterene hadde en oppdragende effekt, og at falstadguttene fikk oppøvd selvkontroll gjennom å bli eksponert for karakterer som viste deres oppførsel fra dag til dag. Han mente også at guttene merket karakterenes innflytelse og konsekvenser ved den daglige, ubønhørlige og gjentakende karakteropplesningen, og før eller siden kom karakterene inn i bevisstheten til dem som en mektig regulerende faktor.

Den beste karakteren Falstadguttene kunne oppnå var 1,5 og den dårligste karakteren var 6. Straffeprotokollen viser at sistnevnte karakter kunne gi straffer som for eksempel pryl, isolat, eller 5-10 slag med bjørkeris på den blotte bak.²⁵⁰ Snittkarakteren gjennom uken ble regnet ut med desimaler eller bestemt ved skjønn, og fikk konsekvenser for hvilken oppførselsklasse guttene havnet i til neste måned. 3. klasse gjaldt for dem som fikk 1,5-1,8 i snittkarakter. 2. klasse var for dem med 1,81-2,1 i snitt. 1. klasse for dem mellom 2,11-2,5. Guttene med 2,51 eller dårligere, holdt til i 0. klasse, eller var «utafor klasse» som det ofte ble sagt. Nyankomne gutter startet alltid i 1. oppførselsklasse og måtte arbeide seg oppover i systemet. Selv om falstadguttene kunne få karakterer som tilsvarte å gå opp eller ned flere oppførselsklasser fra en måned til en annen, kunne de bare bevege seg én klasse om gangen for hver måned. Det

²⁴⁶ RA/S-1676 Serie Eb stykke 24 Elevmapper løpenr. 525-562

²⁴⁷ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll

²⁴⁸ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen; Harstad 1944: 6

²⁴⁹ Harstad 1944: 2-7

²⁵⁰ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

skulle være vanskelig å komme seg opp i 3. klasse, derfor var det nødvendig at guttene ikke kunne rykke opp på et blunk, men måtte vise stabil forbedring over flere måneder. Likevel var ingen regel uten unntak. Ved spesielt dårlig oppførsel, kunne guttene rykke ned flere klasser. Karakterprotokollen viser at enkelte ble satt ned flere trinn på en måned, og fikk man straffekarakter 6 en dag, ble man satt ned med øyeblikkelig virkning.²⁵¹

Læreren fra perioden i særavdelingen fortalte også at oppførselskarakterene inngikk i et belønningssystem. Hvis en falstadgutt var plassert i 3. klasse, kunne han få visse privilegier. Han kunne spørre om lov til å gå på tur, eller få en halv dag fri hver måned som han fikk bestemme når han ville bruke selv. Han kunne få tillatelse til å røyke, eller rett og slett få friheter «som tydelig viser at vi har tillit til ham». Han kunne også få penger for utført arbeid.²⁵² I noen tilfeller kunne han få reise hjem, og skulle han skrives ut fra skolehjemmet måtte han aller helst være i denne klassen. De i 0. klasse var derimot «utafor folkeskikken» som de sa på skolehjemmet og hadde ingen privilegier. De fikk bare straff.

Erving Goffman har kalt en slik ordning i den totale institusjonen for privilegiesystemet.²⁵³ Belønningene i dette systemet bestemmes på forhånd, ut fra institusjonens reglement. Slike belønninger kan være enkle og i et hverdagsliv bli sett på som elementære. Det kan for eksempel være å få lov til å snakke uten å spørre, få en bedre seng, større privatliv og bedre arbeidsoppgaver. Slike privilegier blir av de innsatte sett på som en mulighet til å gjenopprette sin tapte identitet. Følger man ikke reglementet, kan straffen innebære tap av privilegier, eller retten til å opparbeide privilegier. Reaksjonene kan være uforutsigbare og bli gjengjeldt hardere og strengere enn sitt motstykke, belønningene. Et eksempel på dette fra karakterprotokollen på Falstad under perioden i særavdelingen, var da en falstadgutt fikk streng straff for å ha gjort den «groveste ulydighet».²⁵⁴ Ulydigheten var å spille på orgel.

Ifølge Goffman er straffene i privilegiesystemet i tillegg langt strengere enn hva man er vant til fra livet utenfor den totale institusjonen. Av type straff, er det først og fremst snakk om fysisk avstraffelse, men også psykisk – slikt som latterliggjøring, trusler og isolering. Jeg har nevnt at straffene på Falstad ser ut til å ha vært en «naturlig» følge av forseelsen, i tråd med Rousseaus ideal om at naturen måtte herde og oppdra barna. En falstadgutt fikk for eksempel trusler om pryl og pålegg om å vaske fellesrommene ut uken, for å ha vasket for dårlig.²⁵⁵

²⁵¹ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

²⁵² St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1923), s. 493; Theiste 1915: 38

²⁵³ Goffman 1967: 43-45

²⁵⁴ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

²⁵⁵ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

Vindusknusing gav en annen «8 sl. r. 2 kr mulkt». Etter et «innbruddsforsøk» måtte en gutt sitte «inne på rum resten av jul». Etter «meget sen lystring på fotballplass» ble en gutt «nektet å sparke fotball en uke». En som «leste bok i timen» måtte «3 midd. lese lekser på bestyr. veranda». Dette var for øvrig 19. januar og midt på kalde vinteren. Gutter i 3. klasse kunne også miste sine privilegier: En som kom for sent hjem fra fisketur, fikk ikke lov til å fiske på tre uker, og en som ble tatt i «tobakksfuske» ble strøket «av liste for tobakkberettiget».

Distinksjoner

Oppførselskarakterer og intelligens ble altså brukt i rangeringen av falstadguttene. De visste hva som krevdes for å klatre på rangstigen, ut fra karakterene. Innbyrdes sammenligning var mulig og inndeling i partier gjenspeilte guttenes rang.

Noen skandinaviske skolehjem brukte i tillegg distinksjoner som markerte guttenes rang.²⁵⁶ Dette hadde ikke Falstad skolehjem, men en falstadgutt omtalte funksjonærene som «befalet» i et brev.²⁵⁷ Landmark innførte også et utmerkelsestegn for de aller beste på skolehjemmet, som ble kalt for «Den gyldne hånd».²⁵⁸ Tegnet var formet som en hånd som pekte oppover. Det skulle gis til dem som støttet sine kamerater og rakte ut en hjelpende hånd. At tegnet pekte oppover, skulle minne de andre som ikke bar utmerkelsen om å «streve høiere». «En særlig bra gutt eller særlig flink funksjonær» var forbilder for de andre, og en slik «hånd» pekte oppover og viste vei, sa Landmark da han innførte utmerkelsen.²⁵⁹

Selv om Landmark mente at utmerkelsen var for både funksjonærer og falstadgutter, hang utmerkelsen svært høyt for guttene, og var nærmest umulig å oppnå. Fra prisens oppstart den 5. februar 1924, på skolehjemmets stiftelsesdag, og til utdeling av den sølvforgylte nålen i 5. februar 1928, fikk bare én falstadgutt utmerkelsen.²⁶⁰ Det til tross for at inntil syv personer kunne motta prisen hvert år. Derimot stod funksjonærer og deres ektefeller for majoriteten av tildelingene, slik som under skolens 50-årsjubileum den 5. februar 1945, hvor to assistenter og en vaktmester fikk «Falstads høyeste utmerkelsestegn» for lang og tro tjeneste.²⁶¹

Signal- og kommandokommunikasjon

Kasernesystemets signal- og kommandokommunikasjons ble sannsynligvis også brukt på Falstad skolehjem under tiden i særavdelingen. I følge skolehjemmets husavis, «Vi og Vårt»,

²⁵⁶ Daae 1892: 11

²⁵⁷ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁵⁸ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 30. april 1921

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ FSM Serie K uordnet arkivmateriale

²⁶¹ Harstad 1945b: 9

hadde særavdelingen en gårdsklokke som ble brukt til å ringe med når guttene skulle komme tilbake fra jordene for å spise middag.²⁶² Den kan også ha blitt brukt i andre sammenhenger, som for eksempel ved signalisering om at guttene skulle komme til oppstilling for å motta arbeidsinstrukser, eller ved å varsle overganger til andre aktiviteter i dagsordningen.

I tillegg ble det brukt andre måter å kommunisere på, som befalinger og kommanderinger. Noen falstadgutter som gikk på skolehjemmet like før særavdelingen ble bygd, fortalte om dette i forbindelse med elevundersøkelsen som Landmark gjennomførte i 1918.²⁶³ En av dem skrev at han aldri ble kalt opp på kontoret for å ha gjort noe galt, fordi han gjorde sin «plikt og ret i alt som blev mig befalt baade i arbeide og uttom arbeide». En annen sa at det «var trist derinde» og at han ikke var «nogen elsker av tvang». En tredje falstadgutt, som ble utskrevet to år før byggingen av særavdelingen tok til, sier at han ikke skjønnte hvorfor de var nødt til å stå under kommando hele dagen, og at ikke guttene kunne «faa arbeide paa fri haand», som han mente måtte være mye bedre. Av disse brevene kommer det frem at falstadguttene i tiden like før perioden i særavdelingen, mottok befalinger både i forbindelse med arbeid, men også ellers. De stod under kommando i arbeidet og ble tvunget til å gjøre som de ble befalt. Ellers kunne de bli kalt opp på Landmarks kontor for å bli straffet. Det forteller også karakterprotokollen, hvor en gutt ble straffet for å ikke melde seg til arbeid.²⁶⁴

Goffman mente som nevnt, at det å snakke var et privilegium man kunne opparbeide seg i totale institusjoner. Mens falstadguttene arbeidet, spiste eller tok morgenstellet, fikk de sannsynligvis ikke lov til å snakke med hverandre. En falstadgutt som ble utskrevet seks år før perioden i særavdelingen, beskrev i hvert fall dette i Landmarks elevundersøkelse:

«En ting som jeg ikke likte, og det var at enten vi var paa verkstedet eller i kjøkkenet, naar vi spiste [eller] hadde klær paa, saa fik vi ikke lov til at snakke [...] ett hvert menneske føler trang at snakke og underholde sig med folk og kamerater.»²⁶⁵

Falstadguttene måtte hele tiden være innenfor syns- og hørselsvidde fra funksjonærene, hvis ikke ble de straffet. I «fritiden» måtte de spørre om lov til å bevege seg ute, noe som var avhengig av karakteren de hadde i oppførsel.²⁶⁶ Straffe- og karakterprotokollene viser at det å

²⁶² SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1927

²⁶³ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁶⁴ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

²⁶⁵ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁶⁶ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

gå «sniketurer uten lov» eller «tur uten lov», kunne gi «9 slag ris».²⁶⁷ «Ulovlig ferdsel» kunne gi opphold «inntil videre på bestyrers veranda». Det å ferdes «forbudne veier, trods forbud», kunne resulterte i «14 dager forbud med å gå på ski». De som «skjuler sig vekk i fritid» fikk «inntil videre frihetsopphold i indre gård». Hvis man både var «slapp i gymmen. På stadig ulovlige veier [og] hoverte over dette» ble man «uten middag en uke» og fikk «10 slag ris». Kombinerte man «tyveri av sykkel» og «rømning» kunne man bli «sendt til Bastø», som på papiret var et strengere skolehjem.

Respekt for de overordnede

Falstadguttene måtte også vise respekt for de overordnede. Goffman har fortalt hvordan man ved totale institusjoner må spørre om tillatelse for hver minste ting, slik som å be ydmykt om å få lov til å drikke vann, eller at man må bruke institusjonens verbale uttrykk for respekt, ved å henvende seg til «Hr. overbetjent», eller lignende.²⁶⁸ På Falstad skolehjem brukte guttene også lignende uttrykk. De henvendte seg til «Hr. Bestyrer Landmark» eller «Hr. Bestyrer», til «Lærer [NN]» eller «Vaktmester [NN]», men kunne også bruke høflighetsformen «De».²⁶⁹ En falstadgutt spurte Landmark om hvorfor de måtte spørre fint om lov til alt mulig, noe han ikke syntes om. Det kunne for eksempel være noe så enkelt som å få lov til å gå over gårdsplassen.²⁷⁰ Det fikk han ikke svar på.

Hvis falstadguttene ikke viste respekt for funksjonærene og bestyreren, fikk de straff.²⁷¹ En av guttene var «grov overfor vakt og bestyrer» og fikk da «10 slag ris og 3 dager isolat». En annen gikk det enda verre med, da han viste «opsetsighet og grovmunnethet». Han fikk også «10 slag ris», men «8 dager isolasjon». Altså fikk han nesten full utmåling av de to strengeste straffene som refselsesreglementet på Falstad tillot, nemlig innesperring i isolat på inntil 10 dager og «legemlig revselse med indtil 10 slag birkeris paa den blottede bag». Andre slapp «billigere» unna, ved å få «8 slag ris» for å ha vært «uforskammet mot vakten [og] kalt ham bl.a. idiot», eller måtte ha «en ukes opphold i fritid på bestyrers veranda» for å ha vært uforskammet. Sistnevnte forseelse var i mars og må ha vært en kald opplevelse, men det finnes også eksempler der gutter ble satt på bestyrerens veranda i januar. Var falstadguttene

²⁶⁷ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606;
RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

²⁶⁸ Goffman 1967: 24

²⁶⁹ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606;
RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

litt heldigere, kunne de få advarsler for å ikke hilse, eller høre at «neste gang [skulle man få] pryl» hvis ulydigheten fortsatte.

Oppstilling og marsjering

Det er tidligere nevnt at Hagen ble kritisert for bruk av latterlig disiplin på Falstad skolehjem, som felles sengeoppredning, oppstilling, marsjering og vasking på signaler. Det er sannsynlig at Landmark videreførte denne praksisen og at det var slik under perioden i særavdelingen. Det kan man blant annet se av straffeprotokollene fra denne tiden. For eksempel ble en gutt straffet for «dårlig sengoppredning», mens en annen fikk straff for «obstruksjon ved oppstilling».²⁷² En falstadgutt som ble utskrevet to år før denne perioden, støtter antakelsen. «Det var militær disiplin med ‘oppstilling på lina’» fortalte han, og guttene «ble tellet nøye etter hvert måltid».²⁷³ Gutten mente at de skulle «vært oppstilt i en rekke alle som ble ødelagt ved urettvis behandling i årenes løp på Falstad». Det var ikke et hjem de holdt til i, mente falstadgutten, men et fengsel – et barnefengsel.

Overvåkning og inspeksjoner

Kontroll av falstadguttene ved bruk av overvåkning og inspeksjoner, var også en del av kasernesystemets disiplinering. Funksjonærene arbeidet skift og var sammen med guttene til enhver tid. Det begynte med vekking, overvåkning av sengeoppredning og morgenstell. Deretter ble guttene holdt under oppsyn hele arbeids- og skoledagen, under middagsfritiden og kveldsfritiden, leggingen og natten.²⁷⁴ I husavisen «Vi og Vårt», stod det i en spøkefull tone at bestyreren våket over guttene om dagen og nattevakten om natten.²⁷⁵ Situasjonen var likevel ikke til å spøke med for falstadguttene, som ble overvåket døgnet rundt.

Også under måltidene fulgte funksjonærene med på hva guttene gjorde. Hver minste bevegelse, kommentar eller forseelse skulle observeres. Det viser blant annet et fotografi fra ca. 1915, av et måltid i Øvergården (fig. 3). Dette bildet ble også tatt ca. sju år før perioden i særavdelingen, men under Landmarks tid som bestyrer. Fotografiet viser en vakt som står nederst i matsalen og har god oversikt over guttene. Det kan minne om den panoptiske overvåkningen, hvor et raskt blick nedover bordrekkene kunne få med seg alt som skjedde i rommet, eller den hierarkiske bevoktning som Foucault kalte det, når disiplinen ble

²⁷² RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

²⁷³ Ibid.; *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

²⁷⁴ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte; St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1923), s. 492; SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1927;

RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

²⁷⁵ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1927

oppretholdt gjennom det overvåkende blikket.²⁷⁶ Dette mente han skjedde i totale institusjoner ved at inspektørene og funksjonærene satt på en forhøyning, slik at de kunne se alt som foregikk under måltidene. Bildet av måltidet på skolehjemmet, viser at vakten stod oppreist, slik at han oppnådde samme resultat som Foucault beskrev. Ingen gutter kunne gjemme seg bort. De satt også disiplinert, med hendene foldet og albueene av bordplaten. Legg også her merke til guttenes kortklippede hår og like uniformer.

Figur 3: Måltid i Øvergården, med en funksjonær som observerer, ca. 1915.
Foto: Bjerkan.²⁷⁷ Gjengitt med tillatelse fra Falstadsenteret.

Selv om bildet ble tatt noen år før perioden i særavdelingen er det grunn til å tro at forholdene var de samme også senere. Karakter- og straffeprotokollen støtter opp om det.²⁷⁸ Der står det at falstadguttene ble straffet for å skvette kaffe eller suppe, for å kaste grøt eller for å gjøre «fusk og fant med brød». Vakten ble oppgitt som vitne til hendelsene.

I klasserommet var det også en ordensvakt, som sannsynligvis har vært til stede sammen med en funksjonær som stod undervisningen. I straffeprotokollen ble i hvert fall «vakten» noen ganger oppgitt som vitne til for eksempel «slett oppførsel» i skolen.²⁷⁹ Andre ganger står det ikke noe om vitne, noe som tyder på at det var læreren som registrerte forseelsen.

²⁷⁶ Foucault 2014 [1977]: 152-153

²⁷⁷ Bjerkan. «Måltid på Falstad». Foto. Ca. 1915. Ukjent inventarnummer. Falstadsenteret.

²⁷⁸ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll;

RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

²⁷⁹ RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

I skolehjemmets vaktordning, står det at funksjonærene hadde middags- og kveldsinspeksjoner.²⁸⁰ Slik jeg har forstått det, var disse inspeksjonene noe annet enn å holde vakt under måltidene. Det kan bety at det foregikk inspeksjoner på falstadguttene soveceller mens guttene satt og spiste. I tillegg til disse inspeksjonene, ble falstadguttene utsatt for ordenskontroller som kom på vilkårlige dager, mens guttene hadde undervisning.²⁸¹ Om dette var kontroller som ble gjort i klasserommet eller på sovecellene, er uvisst. De ble i hvert fall ført i skoleprotokollene, og disse viser at A-partiet hadde merkbart sjeldnere ordenskontroller enn B-partiet og at kontrollene ble gjort på vilkårlige dager slik at guttene aldri var forberedt på dem. Dette kan tyde på at guttene i A-partiet kanskje hadde bedre oppførselskarakterer enn guttene i B-partiet og dermed ikke fikk like streng behandling. Hva kontrollene bestod i, er vanskelig å si. Det finnes det ikke opplysninger om, så vidt jeg vet.

5.4 Følger av tvungen sosial omgang

Jeg har vært inne på hvordan falstadguttene ble overvåket konstant. De var innenfor syns- eller hørselsvidde til alle tider, enten av personalet eller de andre guttene. Selv i sovecellene kunne guttene overvåkes, gjennom sprossene i de låste celledørene. De fikk derfor nesten aldri privatliv. Oppførsel og kropp ble blottlagt for de andre guttene og personalet, gjennom offentliggjøring av oppførselskarakterer på veggen i klasserommet, fellesvask eller toalettbesøk ved pissearet. Skitne omgivelser og fillete klær, som Ragna Hagen skrev om etter et besøk, urinstank etter sengevæting, vond lukt fra godt brukte sko og sokker samt i innestengte soveceller, fellesområder for kroppsvask og toalettbesøk – alt dette skapte nedverdiggende omgivelser og var ydmykende for falstadguttene.²⁸² Samtidig ble de tvunget til å omgås de andre guttene, funksjonærene og bestyreren. De ble tvunget inn i sosial omgang med andre, uten mulighet for å kunne trekke seg tilbake for seg selv. Slike omgivelser kunne i totale institusjoner ifølge Goffman, gi grunnlag for uønsket påvirkning, smittende oppførsel, mobbing, sammensvergelses mot skolehjemmets ledelse eller fraternisering – altså vennskapelig samkvem mellom falstadguttene og funksjonærene, til tross for fiendskap. I fortsettelsen skal jeg se om det fantes tilfeller av dette på Falstad skolehjem.²⁸³

²⁸⁰ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte

²⁸¹ SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

²⁸² *Arbeideravisen*, 15.08.1939 «Det trengs stor omvøling av Falstad skoleheim»

²⁸³ Goffman 1967: 26-30

Smittende oppførsel

Den påtvungne sosiale omgangen kunne gi mange utsalg når man samlet en broket guttegjeng under samme tak. Falstadguttene kom til skolehjemmet av en mengde forskjellige grunner. Alt fra forsømt oppdragelse til tyverier og sedelighetsforbrytelser.²⁸⁴ Straffe- og karakterprotokollene fra perioden i særavdelingen viser at «tyverier», «utekkelig oppførsel», «usedelighet», «tobaksrøkning» osv., fortsatte på skolehjemmet også.²⁸⁵ Ikke minst det kuriøse tilfellet der en falstadgutt havnet på skolehjemmet på grunn av «bærtyveri» – noe den bærglade gutten fortsatte med på Falstad, og ble straffet for flere ganger.²⁸⁶

Guttene preget sannsynligvis hverandre, slik som en falstadgutt fortalte i elevundersøkelsen til Landmark: «Kanske lærte jeg meget som var stygt, av de andre gutter».²⁸⁷ En annen falstadgutt som ble utskrevet to år før perioden i særavdelingen, fortalte også om dette at guttene kunne påvirke hverandre:

«Det er som kjent et gammelt ord som sier at: 'Den skal tidlig krøkes som god krok skal bli'. I dette høve passer det best å si det slik: 'Den bør sendes til et skolehjem, som skal bli forbryter'. [...] Sjøl har jeg vært elev på Falstad. Det jeg der lærte som jeg kunne dra nytte av i det praktiske liv, er sjølsagt likt null, men det jeg ikke kunne av gale streker før jeg kom dit, men som ble tvunget inn på meg i barnefengslets miljø, se det viser resultater. Hvem det er som har størst skyld, jeg eller de som i mitt livs tiende år planta meg om, fra å være et alminnelig feilende menneske-barn, til en mindreårig fange, får stå for aller høyeste rett».²⁸⁸

Den tvungne sosiale omgangen med de andre guttene, førte altså til at han ble påvirket til å gjøre «gale streker» og at han lærte nye «forbryterske» påfunn av de andre falstadguttene.

Seksuelle overgrep

Det har ikke blitt avdekket tilfeller av seksuelle overgrep på Falstad skolehjem. Ødegaard-saken er nok den eneste overgrepssaken som har dukket opp, men tilfellet som rettsaken

²⁸⁴ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 1 Statistikk til årsmeldingene; RA/S-1676 Serie Ea stykke 9 Elevprotokoll nr. 5 løpenr. 419-577; RA/S-1676 Serie Ea stykke 10 Elevprotokoll nr. 6 løpenr. 578-703; RA/S-1676 Serie Eb stykke 19 Elevmapper løpenr. 408-438; RA/S-1676 Serie Eb stykke 20 Elevmapper løpenr. 439-461; RA/S-1676 Serie Eb stykke 23 Elevmapper løpenr. 507-524

²⁸⁵ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

²⁸⁶ RA/S-1676 Serie Ea stykke 9 Elevprotokoll nr. 5 løpenr. 419-577; RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

²⁸⁷ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁸⁸ *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

behandlet var fra spesialskoletiden etter krigen. Anklagene ble avvist, og det fantes ikke vitner og håndfaste bevis. Ødegaard ble derfor idømt en bot for falske anklager, som tidligere nevnt.

Man finner sannsynligvis ikke informasjon om slike overgrep i arkivene, på grunn av utelatelse eller fortielse, slik tilfellet også var for utvalget som studerte omsorgssvikt og overgrep i barnehjem og spesialskoler i tidsrommet 1945-1980. De baserte noen av resultatene på vitneutsagn. Det var ingen enkel oppgave, siden spesialskoleelever har vært en stigmatisert gruppe, og barna av den grunn ikke har ønsket å stå frem med sine historier av frykt for å avsløre sin forhistorie. Det gjelder også for skolehjemsbarn. Mange falstadgutter gav uttrykk for at de ikke våget å stå frem som skolehjemsgutter, og at oppholdet på Falstad var en skamlett på deres rykte.²⁸⁹ I tillegg har skolehjemsbarn og spesialskoleelver ikke våget å fortelle om seksuelle overgrep av fare for å ikke bli trodd. Ofte har funksjonærer og ansatte blitt trodd fremfor barna, på grunn av manglende bevisførsel og at man har tenkt at disse barna kom med falske anklager. Tankegangen om at «de var jo evneveike osv., og kunne ikke forstå hva slike anklager innebar», har også gått i de ansattes favør. Denne tankegangen ble sterkt kritisert av Arne Skouen i «Åpen post».²⁹⁰ Han mente at man måtte ta barna på alvor og lytte nøye til hva de hadde å si.

Et vitneutsagn som derfor bør tas til følge, er tidligere siterte falstadgutt som ble utskrevet to år før perioden i særavdelingen. Han fortalte i samme avisinnlegg om falstadgutter som ble kalt for sinker, åndssvake og sinnssyke: «Ja 'Tollingan', Herregud for en tilværelse det var for dem! Den perverse seksualitet florerte i gutteflokken. Den ødela mangan ren barnesjel. De største drog de minste ned i søla».²⁹¹ Altså fikk de minst begavede, de svakeste og minste gjennomgå, og ifølge falstadguttene ble de misbrukt seksuelt – men hvordan kan slike beskrivelser som denne falstadguttene gav, passe overens med at guttene stod under konstant overvåkning? Det kan NOU-rapporten fra 2004 gi svar på. Der stod det at overgrep ofte ble begått av eldre barn mot de yngre, og at de ansatte ved spesialskolene kunne forsømme beskyttelsen av de minste barna, slik at de store fikk anledning til plage dem. Da må overvåkningen av falstadguttene ha sviktet.

Kanskje har ikke overvåkningen fungert som den skulle til alle tider og noen gutter kan ha klart å skjule seg for funksjonærene til tider. Straffeprotokollene forteller for eksempel om

²⁸⁹ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁹⁰ NRK TV, 09.02.1967, *Åpen post* [TV-program]

²⁹¹ *Arbeideravisen*, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

gutter som ble tatt for å ha brutt seg inn i funksjonærenes rom og tatt tobakk.²⁹² Seksuelle overgrep kan ha skjedd om natten, mens overvåkningen ikke var like streng og guttene skulle ha vært innelåst på sovecellene. Nattevakten stod på utsiden av bygningen for å hindre rømninger.²⁹³ Funksjonæren som bodde vegg i vegg med soveavdelingen, sov kanskje for det meste, og gikk bare i korridorene utenfor sovecellene i ny og ned. Guttene klarte tydeligvis å bryte seg inn gjennom låste dører, ifølge straffeprotokollene. Noen gutter ble også straffet for nettopp å «fusk[e] med soverumsdører».²⁹⁴ Andre ble tatt for å ha «‘glemt’ å lukke [falstadgutt]s dør» og for å «åpne [falstadgutter]s dør ved ophold etter rotid». Dette ble slått hardt ned på, og kan gjenspeile alvorlighetsgraden av hva disse tilsynelatende små hendelsene kunne medføre. Det har derfor vært mulig å gjennomføre seksuelle overgrep mot andre gutter. Det nærmeste jeg kommer en indikasjon på dette, er kommentaren «står op om natten og undersøker [falstadgutt] – usedelighet», i karakterprotokollen. Usedelighet ble som tidligere nevnt, i liten grad brukt om seksuelle handlinger mellom gutter. Men i tilfeller som dette hvor uttrykket stod i en slik sammenheng eller i forbindelse med fusk med dører på sovecellene, kan det tyde på seksuelle overgrep mot andre gutter, eller forsøk på det. Slike tabubelagte hendelser kan nettopp ha blitt skjult av skolehjemmets ledelse på denne måten, ved å bruke «usedelighet» fremfor «utukt». At seksuelle overgrep mellom falstadguttene forekom under perioden i særavdelingen kan dermed ikke avvises, men heller ikke slås fast.

Falstadguttene som stod frem i avisen og fortalte om seksuelle forhold mellom guttene, nevnte ikke noe om seksuelle overgrep som ble begått av funksjonærene. Arkivmaterialet fra perioden i særavdelingen gir heller ingen opplysninger om det. Det gir derimot en falstadgutt som svarte på elevundersøkelsen til Landmark i 1918, da han skrev at «det var en skamlet paa hjemmet at have en saadan kjøkken bestyrerinde som hende som var der dengang som fristet de minste gutter til det ondet».²⁹⁵ Landmark nevnte ikke dette i omtalen av undersøkelsen, noe som kan tyde på at han fortiet saken.²⁹⁶

Av andre opplysninger fra arkivmaterialet, kan noen flere hendelser fra karakter- og straffeprotokollene nevnes. Noen gutter ble for eksempel straffet for «utekkelig opførsel» overfor kvinner og for å ha vært «nærgående» mot «kjøkkenjentene» eller «pikene», som var

²⁹² RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll;

RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

²⁹³ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 5. februar 1927

²⁹⁴ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll;

RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

²⁹⁵ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁹⁶ Landmark 1920: 37-39

ansatt på skolehjemmet.²⁹⁷ Guttene ble også straffet for onani. Elevundersøkelsen til Landmark tyder på at dette temaet også ble tatt opp i undervisningen.²⁹⁸

Figur 4: Morgenvask i Øvergården, med en funksjonær som observerer, ca. 1915. Foto: Bjerkan.²⁹⁹ Gjengitt med tillatelse fra Falstadsenteret.

Om det ble begått seksuelle overgrep på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, kan det altså være vanskelig å få et klart svar på, men forholdene lå til rette for det, skal man ta Goffmans ord til følge. Han presenterte flere faktorer som kunne fremme slike handlinger i de totale institusjonene. For eksempel fellesvask og påtvungen avkledning, som blottstilte de innsatte for hverandre og personalet.³⁰⁰ De som prøvde å holde seg utenfor, ble sett på som interessante og var ekstra utsatt. Falstad skolehjems fellesvask hver morgen og kveld, samt badingen på lørdagene, kan ha gitt grobunn for seksuelle tilnærmelser.³⁰¹ Det illustrerende bildet fra omkring 1915 (fig. 4), viser hvor tett på hverandre falstadguttene kom ved slike fellesvasker, når de måtte stå og skrubbe hverandre. På bildet ser man også en funksjonær som observerte guttene.

²⁹⁷ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606; St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1922), s. 535; St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1923), s. 492

²⁹⁸ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

²⁹⁹ Bjerkan. «Morgentoalett på Falstad». Foto. Ca. 1915. Ukjent inventarnummer. Falstadsenteret.

³⁰⁰ Goffman 1967: 29-30

³⁰¹ RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen; RA/S-1676 Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte

Konflikter og splittelser

Den komplekse sammensetningen av gutter, kunne også gi grunnlag for motsetninger og dermed konflikter og splittelser. Mobbing, slossing og sladring var en del av hverdagen på skolehjemmet, spesielt i forholdet mellom eldre og yngre gutter, men også i møte med nyankomne. Protokollene forteller om at guttene stjal fra hverandre, de sloss, slo og spyttet, kastet poteter, suppe og vedkubber på hverandre.³⁰² Mindre gutter ble truet og banket opp eller forledet til å stjele, mens nye gutter ble utsatt for tyveri. Noen skyldte på andre gutter hvis de ble tatt for å knuse speil eller vindusruter. Andre tok hevn ved å slå vann i sengen til «kameratene» sine, eller ved å «prylte anmelderen» som sladret på at kosten ble brukket av latskap og mangel på arbeidslyst.

Som følge av institusjonens tvang til samarbeid i daglige arbeidsoppgaver, var det nærliggende at guttene måtte arbeide uavhengig av klikker og kameratskap. Ved slik tvang oppnådde man ikke den naturlige gruppemoralen eller gruppejaliten. Dette kan føre til at man ikke opparbeider gjensidig respekt og samarbeidsevne, ifølge Goffman.³⁰³ Man kan bli mistroisk og ikke stole på andre. Under slike forhold kan det inntreffe anomi, altså normløse tilstander hvor man sladrer, stjeler fra eller i verste fall overfaller andre medinnsatte. Det var nok dette som skjedde på Falstad under perioden i særavdelingen.

Gnisninger i gutteflokkene, kan ifølge Goffman også ha skyldtes at institusjonen var en blanding mellom en formell institusjon og et levesamfunn.³⁰⁴ Det kunne oppstå konflikter i et vennskap, som følge av at guttene både var kamerater og medinnsatte, for eksempel når en gutt sladret på en venn av frykt for selv å bli straffet. Lojaliteten til kameratene kunne komme i konflikt med frykten for straff.

Sosial omgang med funksjonærene

Skolehjemmet var også et sted hvor den sosiale omgangen med personalet kunne gi positive utslag. Fraternisering mellom falstadguttene og funksjonærene var ikke ukjent. Skolehjemmet var et ganske lukket samfunn og derfor var det nærliggende at det sosiale nettverket bestod av falstadgutter og funksjonærer. Landmark trakk frem det gode samholdet på Falstad, i forbindelse med forslaget om å opprette utmerkelsestegnet «Den gyldne hånd». Han kalte det for en god Falstadånd, og skrev i skolehjemmets husavis at:

³⁰² RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

³⁰³ Goffman 1967: 50

³⁰⁴ Ibid. s. 18

«[Det må] være noe godt ved det gamle Falstad. Jeg kan ikke si akkurat hvad det er. Det er helst flere ting til sammen. Men først og fremst tror jeg det er det gode samhold, det gode kameratskap mellom gutter og voksne som i tidens løp er blitt vane på Falstad. Vi er sammen i alleslags gleder og sorger og kjedeligheter. [En tidligere lærer] som var her på besøk forleden, fortalte mig nettop at han enda kunde kjenne på sig hvor moro det var engang vi lekte indianer og hvit oppe omkring torvmyra, og jeg husket også godt hvor det partiet [til nevnte lærer] hadde sin borg og hvor nær det var på at jeg blev fanget. - Men det var samholdet jeg skulde snakket om. Funksjonærene har ikke spart sig, men i tidens løp i gjerning vist sig som guttenes gode venner.»³⁰⁵

Personalet deltok altså noen ganger i lek sammen med falstadguttene og både Landmark, skoleprotokollen og husavisen «Vi og vårt» forteller om aketurer, skøyteturer, skidager, lek, ballslåing, fotball, fisking, bærplukking, utflukter og hytteturer.³⁰⁶ «De bedre» eller «mer betrodde» guttene fikk til og med dra alene på skolehjemmets hytte i helgene, eller på fisketurer i elven eller sjøen.³⁰⁷ Men utnyttet de friheten eller kom for sent hjem, ble de satt ned i karakter og mistet dette privilegiet.³⁰⁸ Noen aktiviteter samlet også bygdens folk til skolehjemmet. Det viser blant annet et fotografi som ble sendt fra en falstadgutt til Landmark, hvor bygden er samlet i akebakken (fig. 5). Gutten var på skolehjemmet under perioden i særavdelingen og bildet ble nok tatt en gang i dette tidsrommet.

Figur 5: Akedag på Falstad skolehjem, ca. 1922-1928. Foto: Ukjent fotograf.³⁰⁹

³⁰⁵ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 30. april 1921

³⁰⁶ Landmark 1920: 29-30; SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller; SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt»

³⁰⁷ Landmark 1920: 29-30

³⁰⁸ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

³⁰⁹ Ukjent fotograf. Ca. 1925. SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

Den årlige skidagen med hopping og skirenn, var også en begivenhet på skolehjemmet. Her er et utdrag fra referatet som stod i «Vi og vårt» i etterkant, som i tillegg viser noe av den humoristiske sjargongen som ofte var i husavisen:

«Årets skirenn. Mandag 8. febr. oprant med strålende regnskinn og enkelte solbyger iblandt. Satte man sin fot innenfor skolehjemmets enemerker, blev man straks opmerksom på at det var no særlig igjære. Rundt i alle kroker så man små klynger som stod og hvisket sammen, og hørte man godt efter, kunne man høre ord som: -[Falstadgutt] tar nok hoppet i år også. Jeg så'n smurte med Record, parafin, og tjære! -Ja, hvis ikke [en annen falstadgutt] skulde overraske. -Jeg så'n smilte så fult da han så [den første falstadguttens] smurning. -o.s.v.- Det var ikke til å ta feil av, det var selvfølgelig idag det store, årlige skirenn på skolehjemmet skulde være. -En stund ut på formiddagen så man at klyngene begynte å trekke bortover mot den gamle bygdebakken. Det var klart man hadde kastet alle fordommer og funnet den tradisjonelle fjøsbakken for liten. Man må følge med tiden! Bakken var snart full av folk; men da rennet begynte savnet man blant tilskuerne Hans Mastentre Kongen og en annen like høi person (Landmark. Min anm.). -Rennet blev åpnet av favoritten [første falstadgutt]. Han gjorde et elegant hopp på flere meter. Stormende bifall fra hele tilskuerskaren.»³¹⁰

For mange av falstadguttene var dette store lyspunkt i hverdagen, og mange av dem nevnte i elevundersøkelsen at disse stundene var gode minner.³¹¹ Andre nevnte hytten og turene dit, skiturene, skøyteturene og bærturene, samt andre utflukter, som de syntes var hyggelige.

For mange var også julen et slikt lyspunkt, som de mintes med glede. Flere falstadgutter fra perioden i særavdelingen, skrev at de kunne tenkt seg å komme tilbake på besøk i julen.³¹²

Opprør og hærværk

Til tross for disse positive innslagene i hverdagen, var dagene ellers tunge for mange av falstadguttene. Noen hadde da behov for å få utløp for frustrasjonen på ulike måter. Goffman har beskrevet hvordan det kan utvikles et «institusjonsspråk» ved totale institusjoner, som kan innebære å «lage nummer».³¹³ Dette kan for eksempel være å slenge negativt ladde tilrop til personalet, banke i tallerkener, sultestreike, sabotere osv.

Alvorlige tilfeller av slike opprør var ildspåsettelse, slik som ved Toftes gave i 1908, mens skolehjemssaken pågikk.³¹⁴ Det var to storbranner på Falstad skolehjem, både i 1895 og 1921,

³¹⁰ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt», 2. mai 1926

³¹¹ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

³¹² SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

³¹³ Goffman 1967: 46-50

³¹⁴ Thuen 2002: 359

hvor hovedbygningene brant ned til grunnen.³¹⁵ Den første brannens årsak ble aldri oppklart, ifølge Landmark og årsaken til den andre brannen har ikke blitt nevnt noe sted. Et brev datert 23. februar 1921 fra politimesteren i Molde, avslører at det også var en mindre skolebrann 19. oktober 1908.³¹⁶ I brevet ble Landmark orientert om at en tidligere falstadgutt var siktet for ildspåsettelsen. Denne brannen har jeg ikke funnet nevnt noe annet sted enn i dette brevet. Det kan hende brannen ble dysset ned siden skolehjemssaken pågikk på denne tiden. Brannen på Toftes gave et halvt år tidligere hadde blitt slått stort opp i avisene og sett på som et røyksignal om hjelp fra guttene der. Kanskje ønsket skolehjemmets ledelse på Falstad å unngå samme oppmerksomhet.

Skolehjemmets hytte som guttene trivdes så godt i, brant også ned i 1940, som følge av en skogbrann som ble påsatt av falstadgutter på tur. Hytten var «så ramponert og i slik elendig forfatning at det ikke var stort å reparere».³¹⁷

Storbrannenes årsaker ble altså ikke nevnt av personalet, men det er grunn til å tro at falstadguttene kan ha stått bak, noe skolehjemmets strenge straffer for «uforsiktighet med ild» kan underbygge.³¹⁸ At skolehjemmets ledelse var oppmerksom på denne faren vises i assuransepapirene, hvor det ble oppgitt at særavdelingen hadde «brandfrit jernbetonggulv».³¹⁹ Det var vel også derfor særavdelingen ble anbefalt å bygges i mur.³²⁰

Falstadguttene kunne også «lage nummer» på andre måter. Av mindre hærverk kan nevnes ødelegging av jordbruksmaskiner, redskaper og møbler, vindusknusing med stein, snøballkasting på lyspærer, blyantkrot på veggene og tissing i trappenedgangen.³²¹ Andre «nummer» guttene gjorde, kan nevnes i fleng: De kastet løk og poteter på hverandre i åkeren, streiket i arbeidet, nektet å gå i kirken, forstyrret andakten, returnerte salmeboken, leste romaner i skoletimen, stjal nattvaktens mat eller kaffe, fisket uten lov, gikk turer uten lov, overskred hjemreisetillatelsen, dro til nabobygden for å ake, røykte uten lov, dro på epleslang i bestehagen til bestyreren og spilte kort etter midnatt. Noen trosset også tydelig personalet ved «evindelighet i timer», ved å gi «nesevise svar», sabotere straff, eller ved å «lage sjau», «nattekaue» og «synge sjøfle viser fra sitt rum».

³¹⁵ Landmark 1920: 7; St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1922), s. 534; Landmark 1930: 19

³¹⁶ SAT/A-1518 Serie A stykke 26 Mottatte skriv 1920-1921

³¹⁷ FSM Serie K stykke 15 mappe 1 Oversikt over bygninger. Branntakster m.m.

³¹⁸ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

³¹⁹ FSM Serie K stykke 15 mappe 1 Oversikt over bygninger. Branntakster m.m.

³²⁰ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

³²¹ RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll; RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

Rømninger

Straffeprotokollene forteller om rømningsavtaler, bortgjemming av mat og minst ti rømningsforsøk fra mai 1923 til februar 1927.³²² Dette skjedde både enkeltvis men også i puljer, slik at falstadguttene kunne ha større sjanser til å slippe unna når de spredte seg. Noen prøvde også flere ganger. Dette ble slått hardt ned på av ledelsen ved skolehjemmet, med enten 10 slag med bjørkeriset, flere dager i isolat eller korporlig straff. Guttene kunne også bli straffet både med ris og isolat. Det gjaldt å sette et klart eksempel, slik at det ikke fristet til gjentakelse eller etterfølgelse. Alle rømningsforsøkene kan ha vært et signal om at guttene flyktet fra et regime de ikke klarte å leve under, og at frykten for å risikere strenge straffer var underlagt håpet om å unnsnippe innesperring og kontrollstyring i særavdelingen. Kanskje var det også savnet etter familien og «en mors kjærlighet og omsorg» som førte guttene til det skrittet at de forsøkte å rømme, selv om noen gutter til slutt følte seg likeglad og ikke så noen utsikter for fremtiden.³²³

Noen familier savnet nok også guttene sine stort, under perioden i særavdelingen. Slik som denne moren, som ba Landmark om å sende tilbake gutten sin: «Vær nu barmhjertig med mig og fyll mine sterkeste ønsker at sende min kjære snille gutt hjem til mig».³²⁴ Eller som en annen mor fra samme periode, som bad om å få sin sønn tilbake fordi hun sørget sånn over ham: «Jeg faar nesten ikke sove naar han blir der saa lenge og jeg kan ikke spise naar min snilde gut er der».³²⁵ Eller som en far som ikke kunne skjønne hvorfor han ikke snart fikk tilbake sin sønn:

«Jeg venter fra Bestyreren en redegjørelse om min søn, likesaa, hvor lang tid fremover er det nødvendig for dere at beholde gutten ved skolehjemmet? Og naartid kan jeg og min hustru og hans søskend faa glæden av at faa [falstadgutt] hjem?»³²⁶

Tiden på Falstad skolehjem innebar nok et savn etter å få komme hjem, både for falstadgutter, foreldre og søsken.

³²² RA/S-1676 Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll;

RA/S-1676 Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

³²³ SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

³²⁴ Ibid.

³²⁵ Ibid.

³²⁶ Ibid.

5.5 Institusjonens arrangementer og seremonier

Sensur er en del av totale institusjoners arrangementer og seremonier, sier Goffman.³²⁷ Dette består i at man forsøker å opprettholde et godt rykte gjennom å manipulere besøkende til å tro at alt står bra til på institusjonen og at de innsatte lever godt og får det de trenger. Gjennom noen få årlige arrangementer på institusjonen, inviteres naboer, slektninger og tilsynspersoner på besøk, der institusjonens fremtoning og iscenesatte seremonier ligger fjernt fra virkeligheten ellers. Da vaskes og pyntes det, og settes frem rikelig med god mat og drikke. Ved slike tilstelninger er det ofte utviskede grenser mellom personalet og de innsatte, og personalet kan til og med oppvarte dem. De innsatte opptrer gjerne for de besøkende og fremstår som blide og fornøyde. Når man snakker til dem, har de bare godord å si om institusjonen og de ansatte. De besøkende blir vist det beste institusjonen har å by på, og når de drar hjem igjen har de fått et godt inntrykk av institusjonen og forholdene der.

Gabriel Scott kritiserte en lignende sensur i romanen *De vergeløse* (1938). Både guttene og skolehjemmet ble vasket og pyntet. Den beste maten ble satt frem. Bestyreren presenterte guttene for inspektøren, klappet dem på hodet og roste dem opp i skyene. Gjennom denne fremstillingen ønsket Scott å vise at det manglet gode inspeksjonsordninger som kunne avdekke de egentlige forholdene ved skolehjemmene. Inspeksjonene ble ofte varslet om på forhånd, slik at ledelsen på skolehjemmene fikk tid til å forberede besøket og sette i gang et «skuespill». Dette ble også kritisert i skolehjemsdebattene, blant andre av Skouen og de to vitnene i «Åpen post». I tillegg nevnte NOU-rapporten fra 2004 de manglende inspeksjonene som en mulig årsak til at mange tilfeller av omsorgssvikt og overgrep ikke ble avdekket.

Man kan tenke seg til at skolehjemskomiteen som kom til Falstad før Landmarks bestyrerperiode kan ha møtt noe lignende, da skolehjemmet ble erklært som en mønsteranstalt i kjølvannet av skolehjemsaken, og skolehjemmets egen bestyrer satt i komiteen som besøkte skolehjemmet.

Falstad skolehjem arrangerte også noen årlige fester og tilstelninger. En slik anledning kunne for eksempel være den nevnte akedagen hvor bygdens folk deltok. Husavisene nevner også konfirmasjonsdagen, 17. mai, skolens jubileumsdager og julehøytiden som slike anledninger.³²⁸ Da skulle falstadguttene pynte seg og ha på skolehjemmets slipsnål med «Den gyldne hånd», som var symbolet på skolehjemmets gode samhold. Da skulle de også fremføre

³²⁷ Goffman 1967: 75-83

³²⁸ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt»

skuespill, synge flerstemt og spille musikk, som de hadde øvd på gjennom skoleåret.³²⁹ Ved disse anledningene har nok de besøkende fått et inntrykk av skolehjemmet som ikke samsvarte med forholdene som ble skildret tidligere i oppgaven.

«Vi og Vårt»

En vanlig form for institusjonelle seremonier er husaviser, ifølge Goffman.³³⁰ Disse skrives av de innsatte under oppsyn og rettleiding av personalet, eller av personalet selv. Husavisene deler lokale nyheter og beskriver livet på innsiden, men på en måte som representerer det offisielle synet på institusjonen. De innsatte kan i noen tilfeller få frem sitt budskap mellom linjene, og kanskje få inn noen «på-kanten-karikaturer» av personalet.

I Falstad skolehjems husavis «Vi og Vårt», slapp ikke guttene så mye til.³³¹ Det meste ble skrevet av funksjonærene eller bestyreren, signert med «Bleckhausen», «Gonattskomiteen», «H.H.» osv. Her kunne man lese selvironiske omtaler av funksjonærene, vitser, gåter, nyheter og annonser, med tilhørende karikaturer og komiske tegninger. Husavisene hadde en gjennomgående humoristisk tone som gav en positiv fremstilling av skolehjemmet. De gav et helt annet inntrykk av guttenes hverdag, enn hva for eksempel straffeprotokollene og de lange dagsordningene gjorde. Det tilsier at skolehjemmets arrangementer og seremonier fungerte. Skolehjemmets ledelse hadde kontroll på innholdet og forsøkte nettopp å gi et lyst og trivelig bilde av skolehjemmet til verden utenfor. Husavisen ble delt ut på fester som ble arrangert, og ble tatt med hjem av de besøkende, det var derfor viktig at husavisen var humoristisk og formidlet en forskjønnende virkelighet av skolehjemmet.

Brevsensur

Et annet middel som ble brukt til samme formål var brevsensuren. Goffman mener at brevsensur brukes av de totale institusjonene for å hindre at kritiske røster skal nå ut til verden utenfor.³³² Bare det som setter institusjonen i et godt lys slippes gjennom.

En av initiativtakerne til opprettelsen av Falstad skolehjem, fengselsdirektør Anders Daae, sa at gjennomlesing og sensur av guttenes brev, var til god hjelp for bestyreren når han skulle lære dem å kjenne.³³³ Etter dette har nok brevsensur blitt brukt på skolehjemmet. En falstadgutt som ble utskrevet i 1917, fem år før perioden i særavdelingen, lurte på hvorfor alle

³²⁹ SAT/A-1518 Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

³³⁰ Goffman 1967: 75-77

³³¹ SAT/A-1518 Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt»

³³² Goffman 1967: 81

³³³ Daae 1892: 10

«brev som vi skriver [skal] læses før de blir sent, jeg er sikker paa at gutterne fik mere lyst til at skrive hvis det ikke blev gjort».³³⁴ Ola Ødegaard og vitnene i «Åpen post» fortalte også om brevsensur i spesialskolene. Dette var en av variablene som Arne Skouen brukte da han kalte disse skolene for konsentrasjonsleirer.

Det kan altså tyde på at brevsensur var vanlig på Falstad fra oppstarten av og frem til Ola Ødegaard var elev der. I tillegg er det grunn til å tro at det har forekommet en viss sensur også i arkiveringen av innkomne brev fra utskrevne gutter. Jeg har blant annet funnet brev i arkivet der enkelte sider manglet eller at de var brettet og heftet sammen. Dette var brev som inneholdt kritikk av skolehjemmet.

Mulig sensur og utelatelser i elevundersøkelsen

Elevundersøkelsen som Landmark gjennomførte i 1918 kan også ha blitt sensurert. Landmark laget et spørreskjema som han sendte ut til vergerådene som de deltakende falstadguttene tilhørte.³³⁵ Hvert enkelt vergeråd fylte ut opplysninger om falstadguttens innskrivning og utskrivning på skolehjemmet, om gutten hadde fått seg arbeid, om han var en «bra mann» og «edruelig», deretter ble disse skjemaene sendt tilbake til Landmark og arkivert i mappen som inneholdt elevundersøkelsen. Dette skulle brukes til å lage en statistisk oversikt over hvordan det hadde gått med falstadguttene etter utskrivning. Samtidig ble falstadguttene oppfordret til å sende Landmark brev, hvor de skulle gi sin «sanne mening» om skolehjemmet. Dette skulle Landmark bruke i en omtale av hva guttene syntes om skolehjemmet. Hver enkelt falstadguttens svarbrev ble da arkivert sammen med arket som viste vergerådets opplysninger om ham.

I Landmarks omtale av undersøkelsen i *25-aarsberetning for Falstad skolehjem* (1920) skrev han at undersøkelsen omfattet 146 falstadgutter og at han fikk svar fra 34 av disse.³³⁶ Ifølge ham gav 33 av brevene en ganske sterk anerkjennelse av skolehjemmet, og undersøkelsen ble besvart av gutter med høyst forskjellig intelligens, utvikling og sosial stilling. I mappen hvor undersøkelsen ble arkivert ligger det 34 brev, akkurat som Landmark oppgav. Siden 146 falstadgutter deltok, mangler det altså en del svarbrev i arkivet. Det kan skyldes at mange gutter ikke svarte på forespørselen, men også sensur. Noen ark med guttenes opplysninger som ble sendt inn av vergerådene, ble merket med «tas ikke med» øverst i hjørnet av en annen håndskrift enn skjemaet ble fylt ut med, altså sannsynligvis av Landmark.³³⁷ Noen andre ble

³³⁴ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

³³⁵ Ibid.

³³⁶ Landmark 1920: 33-39

³³⁷ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

merket med «aandssvak» eller «fant». Opplysningene på disse arkene ble tatt med i statistikken over hvordan det hadde gått med guttene etter utskrivningen, og presentert i 25-årsberetningen. Kommentaren «tas ikke med», betydde altså ikke at opplysningene skulle ekskluderes fra denne statistikken. Arkene som ble merket med slike kommentarer hadde ingen vedlagte svarbrev, noe som kan tyde på at det var disse brevene som ikke skulle tas med, og dermed heller ikke arkiveres. Det vil i så fall bety at Landmark ekskluderte noen tilbakemeldinger i omtalen av hva falstadguttene syntes om skolehjemmet. Det kan forklare hvorfor 33 av 34 svarbrev gav en mer eller mindre sterk anerkjennelse av skolehjemmet, og i tilfelle bety at Landmark presenterte et mer positivt bilde enn hva undersøkelsen faktisk viste. En av guttene som ble merket med «tas ikke med», ble utskrevet fra skolehjemmet like før tidspunktet for undersøkelsen, noe som kan tyde på at Landmark ønsket å skjule tilbakemeldinger fra gutter som ble utskrevet tett opptil publiseringen av jubileumsskriftet. Det kan godt hende at denne slutningen er feil, men Landmark utelot i hvert fall negative opplysninger fra de oppgitte 34 brevene, slik at en viss sensur likevel kan ha foregått. Det skal jeg vise i fortsettelsen.

Landmark skrev i 25-årsberetningen at det var av interesse å få vite hva de utskrevne guttene mente om skolehjemmet i ettertid. Han påpekte at det kunne komme verdifull kritikk fra dem som i det lange løp var skolehjemsarbeidets rette dommere. Likevel bemerket han at deres livsførsel talte mer enn deres ord. Med dette trakk han i tvil kritikken som kom fra såkalte dårlige elever. Dermed var det kun kritikken fra de «gode» falstadguttene som ifølge Landmark var av betydning og til å stole på. Kanskje var det derfor at noen falstadgutter i undersøkelsen ble merket med «tas ikke med», «aandssvak» eller «fant».

Noen av brevene har blitt sitert tidligere i oppgaven. Andre som ikke har blitt sitert, forteller blant annet om en voldelig funksjonær. Han fikk flere ganger guttene «til at komme opp paa sit værelse for at banke dem» uten at de visste hva de ble banket opp for, skrev den ene gutten.³³⁸ Dette skjedde særlig når Landmark var borte. En annen sa om den samme læreren at han absolutt ikke var rette mann for jobben og at han ofte var halvfull. «Naar han da saa en han ikke likte var det at ta vedkommende paa gangen og slå ham halvt fordærvet», fortalte falstadguttene, som ifølge ham selv fortsatt hadde mén etter denne funksjonærens knyttneve.³³⁹ Han tilføyde samtidig at han ikke syntes om den straffen som i hans øyne ble brukt mest på

³³⁸ SAT/A-1518 Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

³³⁹ Ibid.

skolehjemmet, nemlig «at slaa [guttene] i hode, saa de ser stjerner for øinene. Et godt ris er meget mere; både respekterende og slet ikke skaddeligt».

Denne kritikken mot funksjonæren var dessverre berettiget, skrev Landmark i 25-årsberetningen, men at funksjonæren var en utpreget samvittighetsfull mann. Kritikken av slag mot hodet, nevnte han ikke. Brev som skildret isolering, fastbinding til senger, kommandering, brevsensur, etc., ble heller ikke nevnt i jubileumsberetningen. Med unntak av ett, der Landmark uttalte at denne brevskriveren ikke var oppmerksom på at det han skildret, var tiltak som skolehjemmet så på som absolutt nødvendige. Et annet kritisk svarbrev ble avvist ved at Landmark mente det var et «overdrevent selvfølende brev», og at falstadguttens «utpregede kverulans [tok] dog brodden av hans kritikk». Ellers kommenterte Landmark noen som sa at de hadde fått en «skamplæt» på sitt rykte etter å ha vært på Falstad. Dette var sant, mente han, men at de uansett ville fått et dårlig rykte hvis de ikke hadde havnet der. I tillegg ble en «særlig velbegavet brevskriver» trukket frem, som «kritiser[te] at skolen ikke førte ham langt nok». «Det er berettiget», kommenterte Landmark. Det var vel også den eneste kritikken han tok til etterretning uten å bortforklare, dekke over, eller trekke noe i tvil.

Landmark oppsummerte elevundersøkelsen med å skrive at brevene gav «et sterkt inntrykk av respekt, velvilje, hengivenhet eller takknemlighet overfor skolehjemmet». Han nevnte derimot ikke at takknemligheten også ble fulgt av kritikk i mange brev. Jubileumsberetningen ble rundet av med «Gamle gutters Falstadsang» og «Falstadsangen», der det i førstnevnte sang gikk igjen en verselinje med «Tro om vårt Falstad alt vakkert og godt», og i sistnevnte stod det at «Vi ærer vort skolehjem, dets rykte vernes skal av dem [...]». Altså handlet det om å tro det beste om skolehjemmet og bevare dets gode rykte.

Leserne av 25-årsberetningen satt igjen med et positivt inntrykk, der det eneste som kunne utsettes på skolehjemmet var undervisningen som ikke førte «de beste» guttene langt nok. Samtidig gav sangene og omtalen av undersøkelsen, et lite hint om at det bare var falstadguttene gode omtale som ble tatt til følge og fremhevet for verden utenfor, og ikke guttenes kritikk. Spesielt ikke kritikk som kom fra «dårlige» gutter.

5.6 Konklusjon

I dette kapitlet har jeg sett at Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen hadde elementer fra den totale institusjon. Alle døgnets aktiviteter ble gjort i særavdelingen og på jordene rundt, under en strengt regulert timeplan. Funksjonærene hadde tilsyn med

falstadguttene hele døgnet. De var stort sett isolert for seg selv og omgikk for det aller meste bare hverandre. Maktforholdet var skjevt og kommunikasjonen gikk ovenfra og ned.

Den totale institusjons innrulleringsprosedyre ble også brukt. Falstadguttene ble fratatt sine klær og eiendeler ved ankomst, og tildelt et nummer og en uniform. På denne måten ble personligheten krenket fra første stund ved at deres identitet ble luket bort.

Jeg har sett på hvordan falstadguttene «kropper» ble styrt gjennom disiplinering, overvåkning og kontrollering. Tvang og sanksjonering, kombinert med en åndelig avrettelse av barnet ved anonymisering og underminering av guttenes egne jeg, førte til at de fulgte funksjonærenes vilje. Ved denne behandlingen opplevde falstadguttene omsorgssvikt gjennom mangel på trygghet, nærhet og omsorg, og overgrep gjennom avstraffelser, trusler og innesperring. Manglende oppfølging førte til at de store kunne legge hånd på de små, gjennom blant annet slag og trusler, men muligens også ved seksuelle overgrep. Den tvungne sosiale omgangen førte til uønsket påvirkning, konflikter og mobbing.

Funksjonærenes lek med falstadguttene, skolehjemmets fester og friheten til å dra på utflukter eller til skolehjemmets hytte, var lyspunkter i guttenes hverdag. Samtidig var dette privilegier som var forbeholdt de «beste» guttene eller som bare skjedde noen få ganger i året. Disse lyspunktene kan også ha vært en del av skolehjemmets arrangementer og seremonier for å opprettholde det gode ryktet, eller for å gi utenforstående et annet bilde av falstadguttene hverdag. Skolehjemmets husavis kan også ha medvirket i dette, sammen med sensur av falstadguttene utgående brev. Det er usikkert om ledelsen ved Falstad skolehjem ønsket å skjule hvordan guttene egentlig hadde det, men kritikk av andre skolehjem og spesialskoler avslørte slike forhold.

6.0 Falstad skolehjem – en konsentrasjonsleir for barn?

Etter å ha presentert forholdene på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, er det tid for å oppsummere og hente frem igjen problemstillingen fra innledningen:

Hva mente skolehjem- og spesialskolekritikere med «konsentrasjonsleir for barn», og er det på noen måte forståelig at et slikt begrep kunne bli brukt om forholdene på Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen?

Ut fra skolehjem- og spesialskolekritikken, der kritikere har kalt disse institusjonene for konsentrasjonsleirer, torturanstalter, skjerpede fengsler og straffeanstalter, har jeg lagt deres variabler til grunn for å finne ut hva som lå i begrepet «konsentrasjonsleir for barn». En konsentrasjonsleir for barn etter disse variablene, innebærer innesperring av såkalte vanskelige barn, hvor hensikten var å skjerme samfunnet fra et tilsynelatende problem. Barna ble diskriminert, holdt utenfor samfunnet mot sin vilje, oppbevart som kriminelle, i et system der omsorgssvikt og overgrep forsvant i gode intensjoner om oppdragelse og forbedring. Dette innebar en skjev maktbalanse, hvor myndighetenes representanter utøvde kontroll gjennom innesperring, overvåkning, avstraffelse og tvangsarbeid, og de innsatte skolehjemsguttene ble overlatt til bestyrerens autoritære regime, ute av stand til å kontrollere sin egen skjebne. Samtidig forsøkte ledelsen ved disse skolehjemmene å dekke over de kritikkverdige forholdene ved å fremstille skolehjemmene i et godt lys gjennom bruk av blant annet brevsensur og arrangerte inspeksjoner.

Kan man ut fra det jeg har skrevet om Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, forstå at et slikt begrep kunne brukes om dette skolehjemmet, og at falstadguttene kunne oppleve institusjonen som en konsentrasjonsleir for barn? Det skal jeg prøve å gi svar på i fortsettelsen. Jeg vil begynne med å se på hvem som var på Falstad, og på noen karakteristiske trekk ved institusjonen som innesperring, overvåkning, tvangsarbeid og sanksjonering. Deretter kommer jeg inn på omsorgssvikt og overgrep, og sensur av skolehjemmets hverdag, før jeg til slutt konkluderer.

Barnevern eller samfunnsvern?

Vergerådsloven åpnet for å innsette såkalte vanskelige gutter i skolehjemmene. På Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen, havnet gutter som ble sett på som tyver, seksualforbrytere, naskere, skoleskulkere, uoppdragne og forsømte, arvelig belastet etc., altså en broket ansamling av gutter. Ifølge Tove Stang Dahl var vergerådsloven egentlig beregnet på underklassen og åpnet for å isolere guttene slik at samfunnet kunne vernes mot dem.

Skolehjemsguttene ble altså sett på som et samfunnsproblem og skolehjemmene ble en oppbevaringsløsning for slike. De fungerte som oppbevaringsanstalter fremfor forbedringsanstalter og samfunnsvern fremfor barnevern.

Skolehjemmene skulle ha en isolert beliggenhet og Falstad skolehjem ble plassert i utkanten av bygden Ekne i Trøndelag. Bygdefolket var skeptisk til guttene i begynnelsen, men under perioden i særavdelingen hadde falstadguttene kontakt med dem i festlige anledninger og aktivitetsdager i ski- og akebakken. I tiden ellers var guttene isolert fra omverdenen. Noen kunne få dra på fisketurer eller til skolehjemmets hytte, men da var det kun de «beste» guttene som fikk lov og de måtte komme tilbake til avtalte tidspunkt. Turene måtte også skje i de korte regulerte fritidene eller på søndagene.

Personer som ble internert i konsentrasjonsleirer ble også sett på som et problem, og kunne havne der på grunn av sitt opphav eller fordi de ble sett på som asosiale, hjemløse, kriminelle, sedelig fordervede o.l. De ble isolert, gjerdet inne og strengt bevoktet. Den store forskjellen fra skolehjemmet på Falstad, var at det hang et dødens alvor over denne etniske og politiske sorteringen, og bevoktningen skjedde med våpen. Samtidig hadde de internerte ingen bevegelsesfrihet og kunne ikke gå utenfor konsentrasjonsleirens område.

Innesperring og overvåkning

Hvis skolehjemsguttene ble for vanskelige å hankses med, åpnet vergerådsloven for å opprette særavdelinger. Dette var bygninger som ble konstruert for isolering, overvåkning og kontroll. Falstad skolehjem holdt til i en slik særavdeling i perioden 1922-1928. Bygningen ble brukt som alminnelig avdeling, men bygningskonstruksjonen var likevel den samme og påvirket falstadguttene opphold på skolehjemmet. Falstadguttene ble oppbevart som kriminelle. I følge noen personer i barnevernet var forholdene på Falstad skolehjem også verre enn i flere av fengslene i Norge på den tiden.

Særavdelingens arkitektur var konstruert med de maktmekanismene som vergerådsloven åpnet for. Planløsningen gjenspeilte en deling mellom funksjonærer og falstadgutter. Funksjonærene hadde stor bevegelsesfrihet, mens guttene hadde kontrollmekanismer gjennom låste dører, stengte trappeløp eller gjennomgang i funksjonærenes rom. Korridorer og balustrader var utformet slik at guttene var lett synlige.

Bygningsformen var hentet fra klostergården, med et indre gårdsrom, og jeg forklarte hvordan klosteret inspirerte til utformingen av tukthus og fengsler. Soveavdelingen på Falstad var direkte inspirert av fengselsarkitektur. Sovecellene var hentet fra Auburn-systemet og

isolatene fra Philadelphia-systemet. Korridorene og noen av overvåkningsmekanismene kan ha vært inspirert av panoptikonet.

Bygningselementene og utformingen av rommene, påvirket falstadguttene sansing. Bygningen var en integrert del i den skjeve maktbalansen mellom guttene og funksjonærene, og fungerte som en forlenget arm i Landmarks maktutøvelse. Den fremmet frykt og gav ikke følelsen av å bo eller av å være hjemme. Ifølge Landmark skulle heller ikke særavdelingen oppfattes som et hjem, selv om han utad mente at skolehjemmet førte en pedagogikk hvor den hjemlig tone var sentral. Særavdelingen forsterket den sosiale avstanden mellom falstadguttene og funksjonærene, og opprettholdt funksjonærenes makt over guttene. Særavdelingens funksjon falt dermed ikke bort da den ble brukt som alminnelig avdeling i perioden 1922-1928, og satte derfor preg på guttenes hverdag.

I særavdelingen ble falstadguttene holdt mot sin vilje. De kunne ikke bevege seg utenfor funksjonærenes syns- og hørselsvidde uten å bli straffet. Noen gutter forsøkte å rømme, til tross for at de risikerte strenge straffer. Noen gjorde opprør mot funksjonærene og markerte at de ikke ønsket å være på skolehjemmet. Enkelte kunne også gå til det skritt å tenne på bygninger, noe som kan ha skjedd i Øvergården like før særavdelingen ble ferdigstilt.

Fengselsarkitekturen og de panoptiske overvåknings- og kontrollmekanismene må ha kommet til syne for den tyske delegasjonen som inspiserte bygningen, da en av dem uttrykte at særavdelingen kunne fungere utmerket som konsentrasjonsleir. Grunnlaget for SS-Strafgefangenenlager Falstad var allerede lagt, og særavdelingen trengte ikke å bygges om eller gjøres noe med. Den fungerte til formålet som fangeleir slik den allerede var. På grunn av plassmangel ble det likevel nødvendig å utvide fangeleiren med fangebrakker, vaktbrakke, sanitærbrakke, kommandantbolig, fjøs, verksted og gårdssag.

Piggrådgjerdene og vakttårnene har utvilsomt gjort stedet til et mer bevoktet, fryktinngytende og isolert sted. I tillegg har nok brakkene gitt et klart inntrykk av at stedet lignet på en konsentrasjonsleir. Særavdelingen i seg selv hadde ikke det samme preget, selv om de overordnede maktmekanismene har vært til stede, sett i lys av elementene innsperning, overvåkning, kontrollering og tvang. Samtidig må man ikke glemme at særavdelingen ble brukt slik den var, og at falstadguttene celler som ble ansett som verre enn i norske fengsler, også ble brukt til fangeceller.

Manglende pedagogiske virkemidler

Pedagogikken på Falstad skolehjem endret karakter fra familiesystemet til kasernesystemet, og skolehjemmet hadde pedagogiske elementer fra begge disse retningene. De pedagogiske virkemidlene var mangelfulle. Skolehjemmet skulle være et oppkonstruert hjem, hvor bestyrer Landmark var «familiens far» og funksjonærene gode, forbilledlige, rollemodeller. Den hjemlige tone skulle råde i skolehjemmets dagligliv.

Selv om dette var gode intensjoner, var den konstruerte familien nødvendigvis ikke reell. En falstadgutt mente at det var en skjult løgn å kalle Falstad for et hjem, og at det aldri hadde vært noe slikt. Til og med Landmark erkjente dette. Funksjonærenes og bestyrerens funksjon som rollemodeller var det også en hake ved. Selv om intensjonen om de forbilledlige rollemodellene var god, fikk falstadguttene tross alt bare se illuderte rollefigurer som var satt der i foreldrenes sted, og det som Landmark ønsket å vise dem.

Et annet pedagogisk virkemiddel var arbeidet. Det skulle være dannende, og arbeid på åkrene i naturens skiftende vær skulle herde guttene. Det fysiske arbeidet ble etter hvert en viktig del i skolehjemmets kroppslige styring av falstadguttene. Det innarbeidet gode vaner og rutiner, var disiplinerende, holdt guttene beskjefliget og var en del av skolehjemmets eksersis. Guttene skulle gjøre nytte for seg og de skulle lære å adlyde ordrer. Falstadguttene ble tvunget til å arbeide lange dager og fikk straff hvis de nektet. Guttene hadde et årsverk som var 1,5 ganger større enn et vanlig årsverk for voksne i dagens samfunn, eller tre ganger større enn et årsverk for dagens jevnaldrende ungdomsskoleelever.

Militære virkemidler ble tatt i bruk i disiplineringens tjeneste. Tettpakkede timeplaner som styrte guttenes arbeidstid og fritid, skulle kontrollere falstadguttenes dager. Samtidig var timeplanene effektiviserende og lukket hvert minste ledige hull med dødtid, slik at guttene ikke fikk anledning til å drive rundt omkring – for lediggang var roten til alt ondt.

Undervisningen ble holdt til et minimumsnivå og nedprioritert, slik at falstadguttene som ønsket å komme seg frem i livet ved å begynne på studier, fikk problemer på grunn av for store kunnskapshull.

Vergerådsloven gav Landmark myndighet til å være falstadguttenes formynder, og han hadde den besluttende myndighet i alle skolehjemmets anliggender. Han avgjorde om guttene skulle utskrives, og de måtte følge hans vilje om de skulle komme ut derfra. I tillegg hadde bestyreren myndighet til å bestemme guttenes avstraffelser. Slik ble det konstruert en skjev maktbalanse hvor guttene stod i et avhengighetsforhold til Landmark.

Falstad skolehjem hadde regler for hvordan guttene skulle oppføre seg, og et straffereglement sørget for sanksjonering av brudd på disse reglene. Lovverket gav bestyreren og funksjonærene rett til å straffe guttene i foreldrenes sted. Alt fra isolat og slag med ris, til advarsler og inndragning av måltider, kunne brukes.

Selv om falstadguttene levde i en institusjon som ikke kunne oppfattes som et hjem, og de fikk strenge straffer, ble satt i isolat, måtte arbeide lange dager under tvang og fikk dårlig undervisning, var det vesentlige forskjeller på dette og forholdene i konsentrasjonsleirene. I en konsentrasjonsleir var ikke undervisning et tema i det hele tatt. Tvangsarbeidet bar preg av at de internerte arbeidet til de stupte. Avstraffelsene kunne også ha preg av liv eller død. Prøvde man å rømme, risikerte man å bli skutt i forsøket. Gjorde man opprør eller forsøkte å sette seg opp mot vaktene, kunne også det bety døden.

Omsorgssvikt og overgrep

Alle faktorene som NOU-rapporten fra 2004 pekte på som utslagsgivende for hvorfor omsorgssvikt og overgrep kunne skje ved spesialskolene i perioden 1945-1980, var til stede på Falstad skolehjem under tiden i særavdelingen. Skolehjemmet var plassert isolert, det manglet pedagogiske virkemidler, hadde en svært forskjellig sammensetning av gutter, maktbalansen mellom funksjonærene og guttene var skjev med autoritære ledere, og avstraffelser ble brukt i for stor grad i stedet for andre virkemidler. Man kan derfor forstå at falstadguttene kunne bli utsatt for omsorgssvikt og overgrep.

De ble utsatt for omsorgssvikt gjennom mangel på grunnleggende behov som trygghet, nærhet og omsorg. I stedet opplevde de frykt og savnet en mors kjærighet. De følte seg ensomme og lite verdifulle. De minste ble fulgt for dårlig opp og ble ikke beskyttet godt nok mot de eldre guttene. Falstadguttene ble også utsatt for psykiske overgrep. De fikk trusler om pryl og fryktet funksjonærene. De ble isolert og innesperret. De ble ydmyket, både gjennom innrulleringsprosessen hvor de ble fratatt sin identitet og fikk et nummer, men også gjennom anonymisering. De måtte spørre om lov for hver minste ting de gjorde. De fikk ikke snakke under arbeidet og måltidene. De ble intelligenstestet, klassifisert og rangert ut fra oppførsel. De ble overvåket og risikerte uventede inspeksjoner. De måtte vaske seg i fellesskap og hadde ikke mulighet til å være for seg selv. De hadde ingen bevegelsesfrihet, med mindre de var en av de «beste» guttene. Guttene ble også utsatt for fysiske overgrep gjennom en mengde forskjellige fysiske avstraffelser. De verste tilfellene var slag og utestenging om vinteren. De måtte arbeide av tvang. I det hele tatt var de aller fleste gjøremål basert på tvang. Hvis guttene ikke gjorde som de ble bedt om eller som det ble forventet av dem, ble de straffet. I verste fall

kan guttene også ha blitt utsatt for seksuelle overgrep. Det var mulig at eldre gutter forgrep seg på de yngste, svakeste eller mest utsatte. Det finnes lite opplysninger om dette, og kan derfor hverken bekreftes eller avvises.

Selv om falstadguttene kan ha opplevd omsorgssvikten og overgrepene som alvorlige og svært belastende, og at anonymiseringen, bruken av nummer og uniformer har vært en vond opplevelse, har nok de internerte i konsentrasjonsleirene opplevd større mangel på grunnleggende behov som for eksempel mat, varme, god hygiene og sanitære forhold. I tillegg har svimerkene med deres personlige nummer fulgt dem hele livet, hvis de var så heldige å få overleve i det hele tatt.

Sensur

Ledelsen på Falstad skolehjem kan ha forsøkt å skjule omsorgssvikt og overgrep med den totale institusjonens arrangementer og seremonier. Aktivitetsdager med bygden, konfirmasjonsfester, planlagte inspeksjoner, husaviser, brevsensur og fremstillinger i jubileumstekster og barnevernsblad kan ha blitt brukt til å gi et mer positivt inntrykk av skolehjemmet enn hva virkeligheten var. Hvis dette stemmer, kan det ha noen likheter med tyskernes propagandiske fremstillinger av hvordan konsentrasjonsleirene var, og deres forsøk på å skjule virkeligheten.

Konklusjon

Med utgangspunkt i variablene innesperring, isolering, overvåkning, kontrollering, disiplinering, tvang, avstraffelse, omsorgssvikt og overgrep, kan man forstå at begrepet konsentrasjonsleir for barn kunne bli brukt om Falstad skolehjem under perioden i særavdelingen. Det er ingen tvil om at falstadguttene opplevde slike forhold og fikk kjenne på alle disse variablene i hverdagen på skolehjemmet. Selv i en tid der både foreldre og folkeskolelærere hadde frihet til å gi barn fysisk straff, opplevde falstadguttene forhold som var langt verre. Disse guttene ble sett på som et problem for samfunnet og ble isolert inntil bestyreren så på dem som skikkede samfunnsborgere og lot dem slippe ut igjen.

Det er forståelig at skolehjem- og spesialskolekritikere mente at variablene som ble lagt til grunn for konsentrasjonsleirbegrepet, kunne sammenlignes med konsentrasjonsleirene. De overordnede makt- og kontrollmekanismene hadde fellestrekk. Man fant likhetstrekk i at både skolehjemsgutter og internerte i konsentrasjonsleirer ble isolert som følge av at de ikke var ønsket og ble sett på som et problem. Det var også likhetstrekk i de bygningsmessige kontroll- og overvåkningsmekanismene. Mye av disiplineringen, uniformeringen, nummereringen,

anonymiseringen, avstraffelsen og tvangen hadde også paralleller. Likevel er det viktig å huske at konsentrasjonsleirbegrepet ble sett på som en «velformulert injurie» av Arne Skouen. Han brukte uttrykket bevisst for å vekke reaksjoner og skape blest om spesialskolesaken. Selv om skolehjemmene og konsentrasjonsleirene kunne ha noen overordnede fellestrekk, var ikke hverdagen på skolehjemmene en kamp på liv eller død. Skolehjemsguttene arbeidet ikke til de stupte, de sultet ikke til de ble avmagret, de ble ikke vokter av væpnede soldater, de fikk legehjelp når de ble syke, og de kunne opparbeide privilegier til å bevege seg utenfor skolehjemmet. Det er derfor viktig å presisere at selv om skolehjem- og spesialskolekritikere presenterte variabler som forståelig nok kunne sammenlignes med konsentrasjonsleirer, kunne likevel ikke forholdene ved skolehjemmene og konsentrasjonsleirene sidestilles.

Litteratur

- Barou, Jean-Pierre & Michelle Perrot 2011: «Magtens øje: Samtale med Michel Foucault». I: *Panoptikon: Magtens øje*, red. Vagn Lyhne, s. 135-158. Århus: Forlaget Klim
- Befring, Edvard 1963: *Frå tukt- og barnehus til skoleheimsinstitusjonen: Eit oversyn over arbeidet for born og ungdom med åtferdsvanskar i vårt land fram til slutten av det 19. århundret, med særleg vekt på verksemda ved «Toftes gave»* (Magisteravhandling). Pedagogisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Bentham, Jeremy 1843: «The Commonplace Book». I: *The Works of Jeremy Bentham vol. 10*, red. J. Bowring, s. 142. Edinburgh: William Tait
- Bentham, Jeremy 2011: «Panoptikon eller opsynshuset». I: *Panoptikon: Magtens øje*, red. Vagn Lyhne, s. 45-134. Århus: Forlaget Klim
- Coninck-Smith, Ning de 2005: «Ej blot til lyst: Refleksjoner over offentlig byggeri til børn gennem 250 år». I: *Arkitektur, krop og læring*, red. Kristian Larsen, s. 69-88. København: Hans Reitzels Forlag
- Dahl, Tove Stang 1992: *Barnevern og samfunnsvern: Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge*. Oslo: Pax forlag A/S
- Foucault, Michael 2014 [1977]: *Overvåkning og straff: Det moderne fengsels historie*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Foucault, Michel 2008 [1973]: *Galskapens historie: I opplysningens tidsalder*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Goffman, Erving 1967: *Anstalt og menneske. Den totale institution sosialt sett*. København: Paludan forlag
- Grove, Knut 2017: «Segregering, integrasjon, og utvikling: Forteljingane om spesialskolesystemet 1965-1975». I: *Historie og politikk: Historiebruk i norsk politikkutforming etter 1945*, red. Teemu Ryymin, s.83-103. Oslo: Universitetsforlaget
- Gulløv, Eva & Susanne Højlund 2005: «Materialitetens pædagogiske kraft: Et antropologisk perspektiv på børneinstitusjoner». I: *Arkitektur, krop og læring*, red. Kristian Larsen, s. 21-42. København: Hans Reitzels Forlag
- Jong, Marjanna de 2005: «Rummets magt og magten over rummet: I daginstitution og skole». I: *Arkitektur, krop og læring*, red. Kristian Larsen, s. 89-116. København: Hans Reitzels Forlag

- Kirkeby, Inge Mette, Thomas Gitz-Johansen & Jan Kampmann 2005: «Samspil mellom fysisk rum og hverdagsliv i skolen». I: *Arkitektur, krop og læring*, red. Kristian Larsen, s. 43-68. København: Hans Reitzels Forlag
- Kirkebæk, Birgit 2007: «Samfundsmæssig oprydning og ø-tankens stadige genopdukken». I: *Utenfor regelen: Spesialpedagogikk i historisk perspektiv*, red. Eva Simonsen & Berit H. Johnsen, s. 115-134. Oslo: Unipub Forlag
- Lyhne, Vagn 2011: «Spider man». I: *Panoptikon: Magtens øje*, red. Vagn Lyhne, s. 9-44. Århus: Forlaget Klim
- Martinsen, Kari 2005: «At bo på sygehus og at erfare arkitektur». I: *Arkitektur, krop og læring*, red. Kristian Larsen, s. 131-158. København: Hans Reitzels Forlag
- NOU 2004: 23. *Barnehjem og spesialskoler under lupen. Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945-1980. Utredning fra et utvalg oppnevnt av Barne- og familiedepartementet 19. desember 2003. Avgitt 1. november 2004*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste, Informasjonsforvaltning
- Reitan, Jon 1999: *SS-Strafgefengenslager Falstad 1941-45* (Hovedoppgave i historie). Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Sem, Leif 2009: «For oss er Falstad det norske holocaust»: *En diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad i 2003-2004*. (Doktorgradsavhandling i historie). Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo
- Sundkvist, Maria 1994: *De vanartade barnen: Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903 – 1925* (Doktorgradsavhandling i samfunnsvitenskap). Filosofiska fakulteten, Linköpings universitet
- Thuen, Harald 2002: *I foreldrenes sted: Barneredningens oppdragelsesdiskurs 1820-1900: Eksempelet Toftes gave*. Oslo: Pax forlag A/S
- Urbye, Andreas 1909: *Norsk strafferet: Strafbare handlinger mod liv, legeme og helbred: Ærekrænkelser: Frihedskrænkelser: Strafbare handlinger mod sedeligheden*. Kristiania: H. Aschehoug & Co

Kilder

- Andresen, Astri 2006: *Hender små: Bortsetting av barn i Norge 1900-1950*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS
- Bassøe, Peter Fredrik 1843: *Indberetning om Redningsanstalter for moralsk fordærvede Børn samt om Arbeidsanstalter for Voxne afgiven til den Kongelige Norske Regjerings Departement for Kirke- og Underviisningsvæsenet*. Drammen: Det Steenske Bogtrykeri
- Daae, Anders 1892: *Nogle opdragelsesanstalter for forbryderske og forsømte børn*. Trondhjem: Interessentskabstrykkeriet
- Flugum, Ole 1895: *Beretning om en med offentlig stipendium foretaget udenlandsreise sommeren 1894*. Bergen: Jacob Tollefsens Bogtrykkeri
- Hagen, Jacob Christian 1914: *Norges skolehjem: Deres oprindelse og udvikling: En kortfattet udsigt*. Kristiania: J. M. Stenersen forlag
- Landmark, Ulrik Fredrik Wilhelm 1920: *25-aarsberetning for Falstad skolehjem*. Trondhjem: Aktietrykkeriet
- Landmark, Ulrik Fredrik Wilhelm 1935: «Åndssvake, forsømte og vanartede barn og unge». I: *Barnevern: Norsk rikskringkasting – serieforedrag: September – oktober*, s. 22-37. Oslo: J. M. Stenersens Forlag
- Landmark, Ulrik Fredrik Wilhelm 1937: «Vergerådsarbeidet for forsømte, moralsk truede, eller forbryterske barn». I: *Social håndbok for Norge*, red. Einar Storsteen, s. 349-356. Oslo: Norsk forening for sosialt arbeide
- Møller, Christen Christensen 1854: *Plejeforældre eller vaisenhus for fattige forældreløse børn?* København: C. H. Iversens Forlag
- Sand, Bente 1988: *Falstad – mot en historieformidling* (Diplomoppgave i arkitektur). Institutt for arkitekturhistorie, Norges tekniske høgskole
- Scott, Gabriel 1946 [1938]: *De vergeløse: Et barns historie*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Stolpe, Mikael 1907: *Under loven*. Kristiania: Olaf Norlis forlag
- Sundt, Eilert 1978 [1870]: «Om fattigforholdene i Christiania». I: *Eilert Sundt: Verker i utvalg (bd. 11)*, red. H. O. Christophersen, Nils Christie & Kaare Petersen. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Theiste, Jens Schaanning 1896: *Lov om folkeskolen paa landet af 26. juni 1889: Med tillægslove af 21. marts 1891, 6. juli 1892 og 21. juli 1894: Forsynet med uddrag af og henvisninger til Kirkedepartementets fortolkningskrivelser*. Kristiania: Alb. Cammermeyers forlag

Theiste, Jens Schaanning 1915: *Lov om behandling av forsømte barn av 6. juni 1896 med tilløgslove av 17. juni 1907 og 2. juli 1915: Med anmerkninger og henvisninger.*

Kristiania: J. M. Stenersens forlag

Ødegaard, Ola 1985: *Ingen barndom: Fortalt til Arvid Møller.* Oslo: J. W. Cappelens Forlag

Arkivmateriale

Soleim, Marianne Neerland udatert: *Falstad skolehjem og Ekne spesialskoler 1895-1992.* (Upubl. Rapport). Falstadarkivet

Soleim, Marianne Neerland 2008: *Sin egen lykkes smed: Falstad skolehjem 1895-1945.* (Utstillingskatalog). Falstadarkivet

Falstadarkivet (FSM):

Serie K stykke 15 mappe 1 Oversikt over bygninger. Branntakster m.m.

Serie K stykke 15 mappe 3 Byggedagbok, murbygget

Serie K uordnet arkivmateriale

Riksarkivet (RA/S-1676):

Serie D stykke 4 mappe 1 Statistikk til årsmeldingene

Serie D stykke 4 mappe 2 Skole- og arbeidsordningen

Serie D stykke 4 mappe 4 Vaktordning. Ansatte

Serie D stykke 7 mappe 1 Julegaver til elevene og konfirmasjonsundervisning

Serie Ea stykke 9 Elevprotokoll nr. 5 løpenr. 419-577

Serie Ea stykke 10 Elevprotokoll nr. 6 løpenr. 578-703

Serie Ea stykke 13 Karakterprotokoll

Serie Ea stykke 14 Karakterprotokoll

Serie Ea stykke 22 Straffeprotokoll løpenr. 405-606

Serie Eb stykke 19 Elevmapper løpenr. 408-438

Serie Eb stykke 20 Elevmapper løpenr. 439-461

Serie Eb stykke 23 Elevmapper løpenr. 507-524

Serie Eb stykke 24 Elevmapper løpenr. 525-562

Statsarkivet i Trondheim (SAT/PA-0172):

Serie F stykke 17 Fotografier og beskrivelser av en del av arkitekt Hjeltes arbeider

Statsarkivet i Trondheim (SAT/A-1518):

Serie A stykke 5 Tre kopibøker 1911-1918

Serie A stykke 25 Mottatte skriv 1918-1919

Serie A stykke 26 Mottatte skriv 1920-1921

Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

Serie A stykke 63 Statistikk til 20- og 25-års jubileet

Serie A stykke 67 4 stk. Skoleprotokoller

Serie A stykke 90 Tegninger til nybygg

Serie A stykke 94 Div. brosjyrer / ref. styremøter / manus skuespill

Serie A stykke 95 Håndskrevet avis: «Vi og vårt»

Aviser og tidsskrift

Adresseavisen, 18.10.2003, «'Hvitvasker' nazismen»

Adresseavisen, 20.10.2003, «Opprørt tapergeneral»

Adresseavisen, 21.10.2003, «Falstad for hvem?»

Adresseavisen, 23.10.2003, «Falstadsenterets identitet og formål står fast»

Aftenposten, 06.03.2004, «Falstad leir – en vond historie vendes»

Aftenposten, 04.05.2004, «Nazismens råskap må ikke alminneliggjøres!»

Arbeideravisen, 15.08.1939, «Det trengs stor omvøling av Falstad Skoleheim»

Arbeideravisen, 31.10.1939, «Falstad skolehjem: Av en som har vært på hjemmet»

Arbeiderbladet, 12.08.1939, «Et skolehjem med soveværelser uten vinduer»

Dagbladet, 30.12.1938, «I norsk konsentrasjonsleir»

Dagbladet, 04.03.1986, «KZ-leir for barn»

Fremtiden, 15.07.1939, «Soverommene på Falstad guttehjem er en skandale»

Trønder-Avisa, 08.05.2004, «Bøyer av for sterke Falstad-protester»

VG, 08.01.1946, «Et besøk hos 350 åndssvake på Tokerud»

VG, 06.02.1967, «Sensasjonelt vitneprov for Skouen»

Harstad, Hans 1938a: «Bestyrer Landmark forlater skolehjemsarbeidet etter 30 års virke».

I: *Skolehjemsbladet* nr. 8, red. Hans Harstad, s. 73-74.

Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri

Harstad, Hans 1938b: «Bestyrerskifte ved Falstad skolehjem». I: *Skolehjemsbladet* nr. 10,

red. Hans Harstad, s. 93-94. Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri

- Harstad, Hans 1940: «Første æresmedlem i Norges skoleheimsstyrelse». I: *Skolehjemsbladet* nr. 6, red. Hans Harstad, s. 47. Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri
- Harstad, Hans 1944: «Karakterer og karaktersystem». I: *Skolehjemsbladet* nr. 1, red. Hans Harstad, s. 2-7. Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri
- Harstad, Hans 1945a: «Falstad skoleheim 50 år». I *Skolehjemsbladet* nr. 1, red. Hans Harstad, s. 1-3. Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri
- Harstad, Hans 1945b: «Falstad skoleheims 50-års dag». I *Skolehjemsbladet* nr. 2, red. Hans Harstad, s. 9. Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri
- Harstad, Hans 1945c: «Skoleheimene i okkupasjonstiden». I *Skolehjemsbladet* nr. 5-6, red. Hans Harstad, s. 33-38. Levanger: N. T. Amtstidendes trykkeri
- Landmark, Ulrik Fredrik Wilhelm 1930: «Falstad skolehjem». I: *Norges barnevern* nr. 3, red. Ingvald B. Carlsen, s. 19-20. Oslo: Norges barnevernsråd

Figurer

- Bjerkan. «Morgentoalett på Falstad». Foto. Ca. 1915. Ukjent inventarnummer. Falstadsenteret.
- Bjerkan. «Måltid på Falstad». Foto. Ca. 1915. Ukjent inventarnummer. Falstadsenteret.
- Bjerkan. «Skoletime på Falstad». Foto. Ca. 1915. Ukjent inventarnummer. Falstadsenteret.
- Schrøder. «Ekne helseheim». Foto. Ca. 1930. FTTF.SCH.ALF.E.02.32. Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.
- Ukjent fotograf. Ca. 1925. SAT/A-1518 Serie A stykke 30 Mottatte skriv 1928-1929

Stortingsforhandlinger

- Ot.prp. nr. 37 (1910) *Om forandringer i lov om behandling av forsømte barn av 6te juni 1896*
- St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1919) *kap. 13. Om bevilgning til skolehjem for forsømte barn m.v.*
- St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1922) *kap. 15. Om bevilgning til skolehjem for forsømte barn m.v.*
- St.prp. nr. 1. Hovedpost V (1923) *kap. 15. Om bevilgning til skolehjem for forsømte barn m.v.*
- Dokument nr. 47 (1891) *Fra justiskomiteen: Forslag til lov om innskærnkning i anvendelsen af legemlig straf og revselse.*
- Indst.O. nr. 47. (1891) *Indstilling fra Justitskomiteen angaaende det af Rigsadvokat Getz fremsatte og af Repræsentanten Arctander vedtagne Forslag til Lov om Indskærnkning i Anvendelsen af legemlig Straf og Revselse. (Dok. No. 47).*

Indst.O.I. (1901/02) *Indstilling fra justiskomiteen angaaende den kongelige proposition til en almindelig borgerlig straffelov, en lov om den almindelige borgerlige straffelovs ikrafttræden samt en lov, indeholdende forandringer i lov om rettergangsmaaden i straffesager af 1ste juli 1887.*

Indst.S. nr. 22 (1919) *Indstilling fra socialkomiteen om bevilgning til skolehjem for forsømte barn m. v.*

Indst.S. nr. 38 (1921) *Indstilling fra socialkomiteen om bevilgning til skolehjem for forsømte barn m. v.*

Besl.O. nr. 53 (1891) *Beslutning til Lov om Indskrænkning i Anvendelsen af legemlig revselse*

S.tid. (1898/99) *8de mars – Bev. til Falstads opdragelsesanstalt*

S.tid. (1919) *24de februar – Bevilgning til skolehjem for forsømte barn*

S.tid. (1921) *27de mai – Bevilgning til skolehjem for forsømte barn*

TV-program og internett

NRK TV, 09.02.1967, *Åpen post* [TV-program]. Hentet fra:

<https://tv.nrk.no/serie/aapen-post-1960-70/FOLA00005867/09-02-1967> [01.11.2017]

Høgskolen i Innlandet [internett]. Hentet fra:

<https://www.inn.no/index.php/om-hoegskolen/ansatte/harald-thuen> [06.03.18]

Sagdahl, Mathias 2018: «Utilitarisme». I: *Store Norske Leksikon* [internett].

Hentet fra: <https://snl.no/utilitarisme> [12.01.2018]

Storeide, Anette Homlong 2017: «Konsentrasjonsleir». I: *Store Norske Leksikon* [internett].

Hentet fra: <https://snl.no/konsentrasjonsleir> [08.12.2017]

Utdanningsdirektoratet 28.09.2017: «Fag- og timefordeling og tilbudsstruktur for

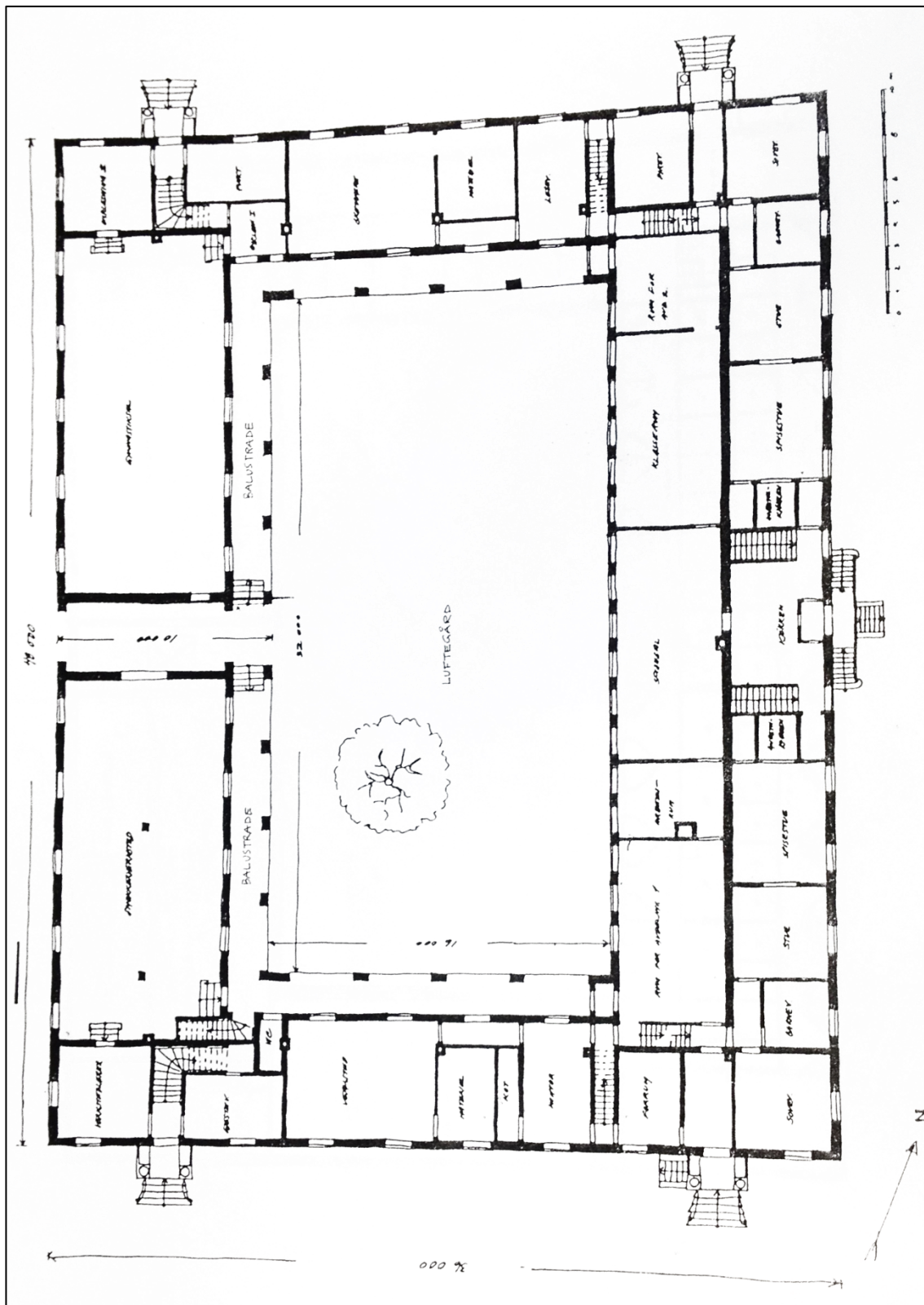
Kunnskapsløftet», Utdanningsdirektoratet [internett]. Hentet fra:

<https://www.udir.no/regelverk-og-tilsyn/finn-regelverk/etter-tema/Innhold-i-opplaringen/udir-01-2017/vedlegg-1/2.-grunnskolen/#2.1.3fastsatt-timetall>
[27.04.2018]

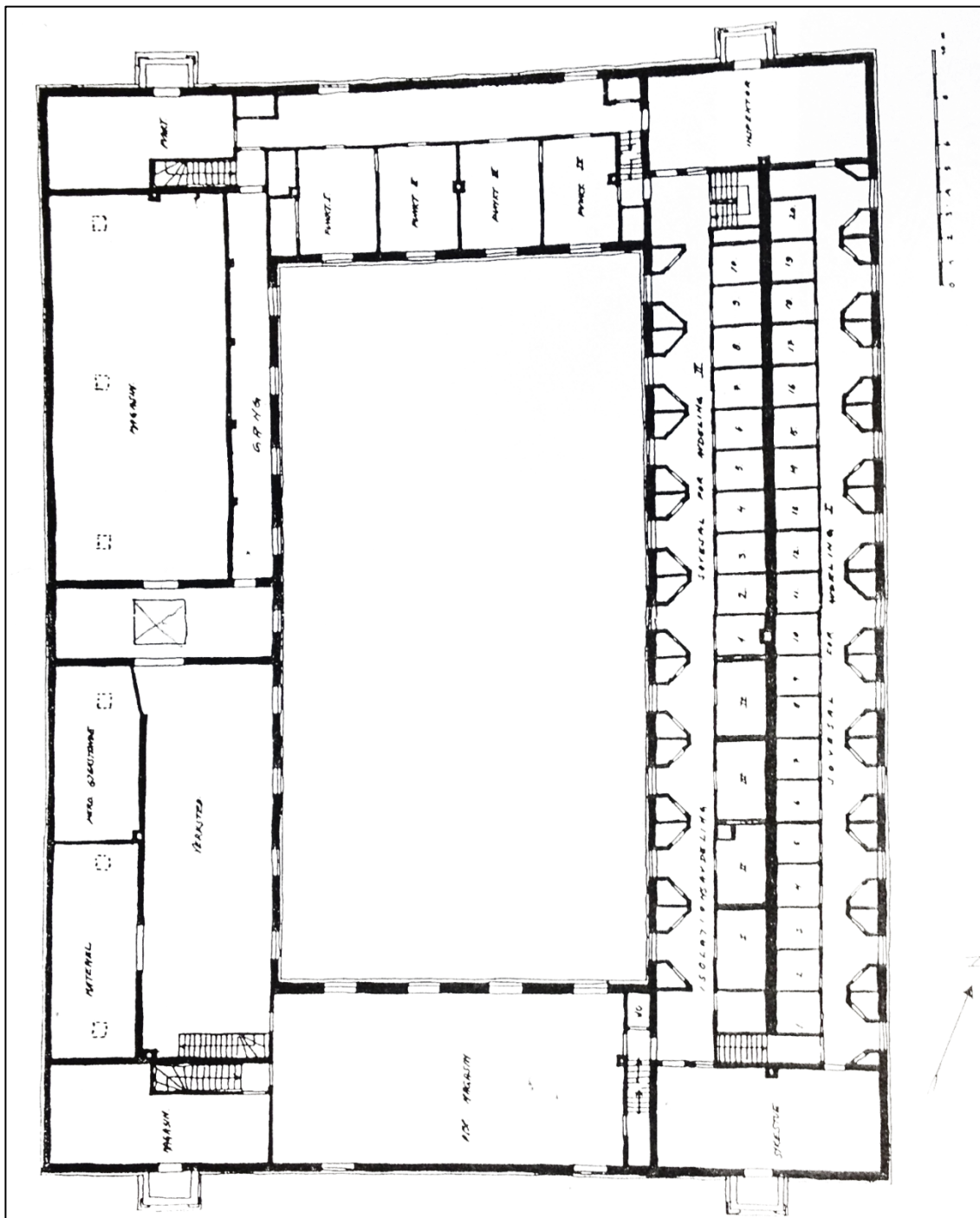
Vadset, Åsta 19.02.2008. «Evakuering av barn», Bergen byarkiv [internett]. Hentet fra:

<http://www.bergenbyarkiv.no/oppslagsverket/2008/02/19/evakuering-av-barn/>
[23.11.2017]

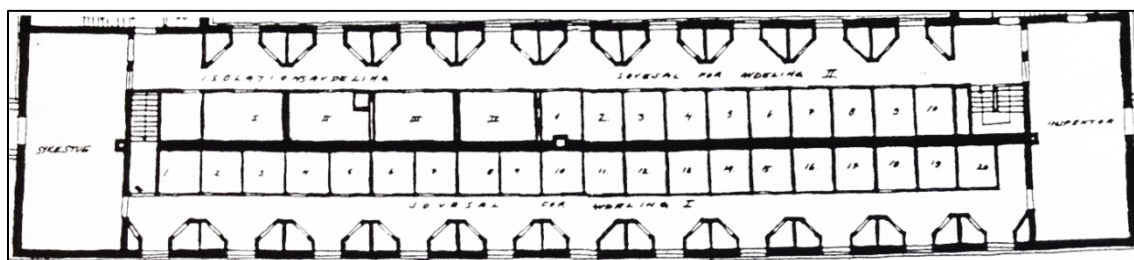
Appendiks

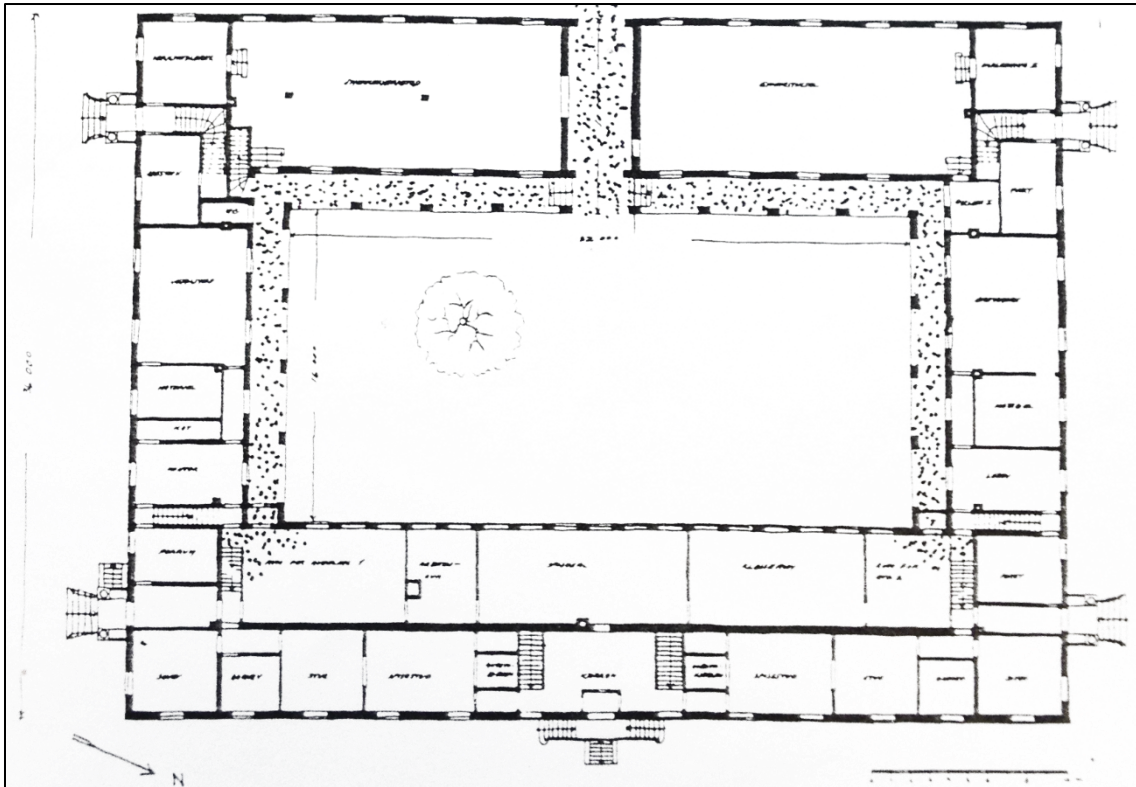
Vedlegg 1: Plantegning av særavdelingens 1. etasje. (Sand 1988: 55)

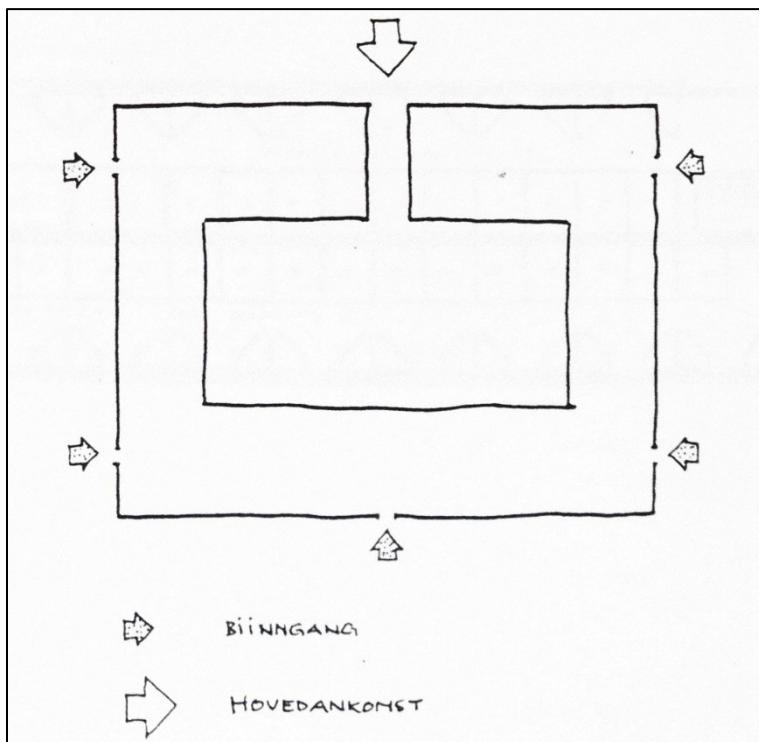
Vedlegg 2: Plantegning av særavdelingens 2. etasje. (Sand 1988: 56)

Vedlegg 3: Utsnitt fra plantegning, med særavdelingens soveavdeling. (Sand 1988: 61)

Vedlegg 4: Særavdelingens hovedkommunikasjonsåre i 1. etasje, markert med prikker. Den bestod av inngangsportalen, portrommet, balustradene og trappene i nordøstre og nordvestre hjørne. (Sand 1988: 60)

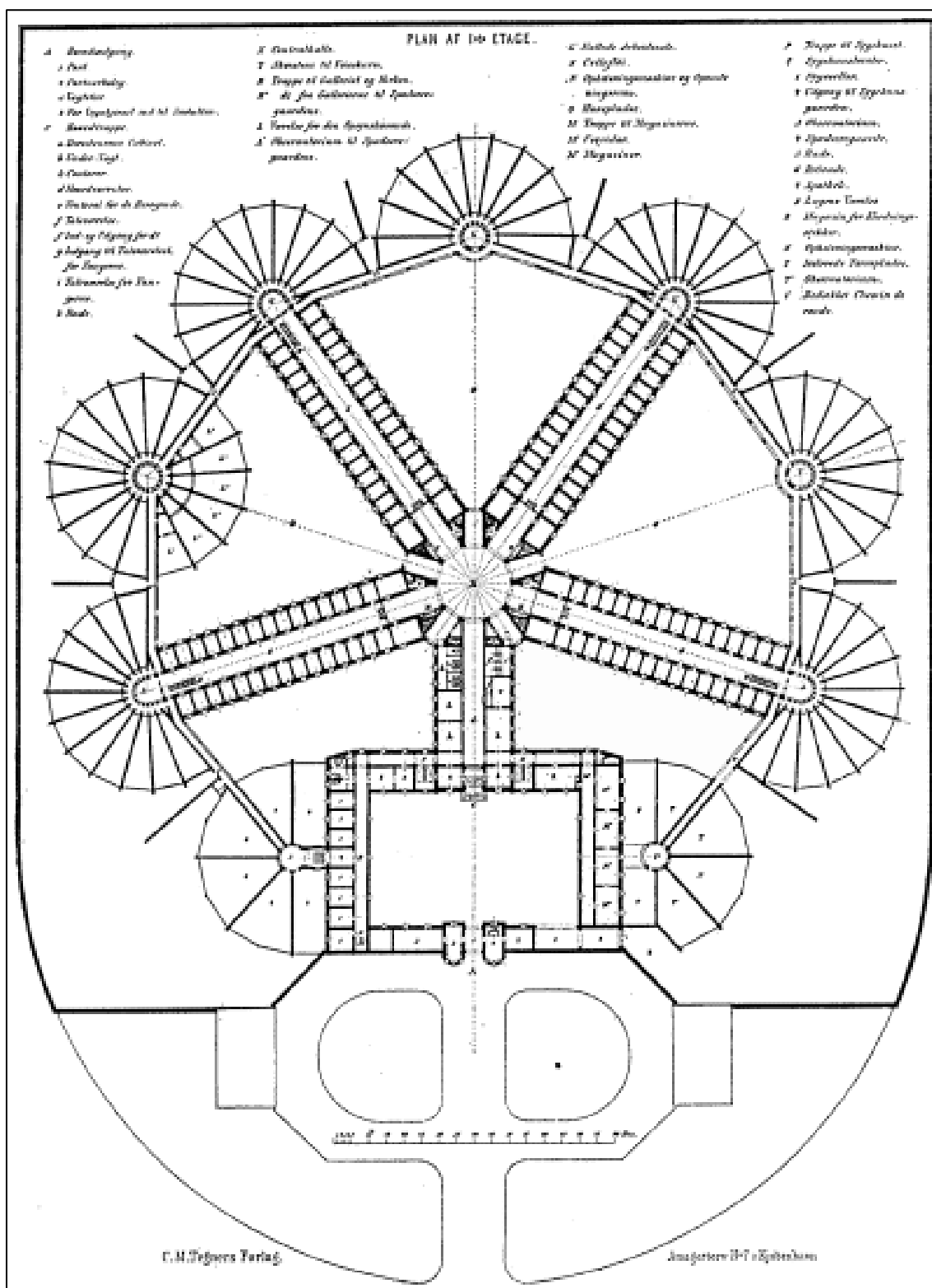

Vedlegg 5: Særavdelingens inngangspartier, med de fem biinngangene som funksjonærene brukte. (Sand 1988: 60)

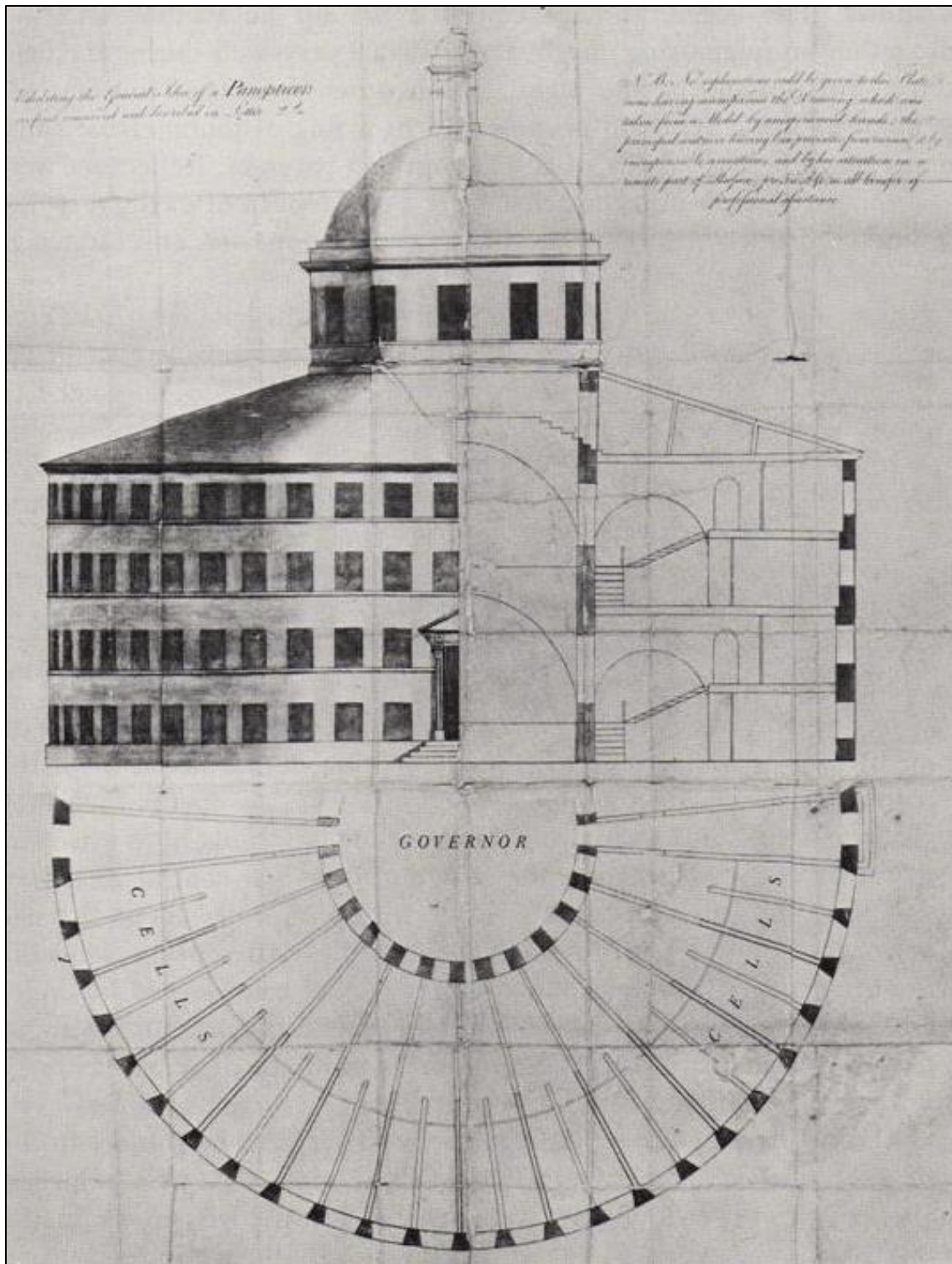

Vedlegg 6: Dør fra særavdelingens sovecelle, med luftehull.

(Foto. Kristian Mehl Gangås)

Vedlegg 7: Plantegning av fengslet Vridsløselille i Danmark. Det rektangulære inngangspartiet minner om planløsningen til særavdelingens 1. etasje. (Lyhne 2011: 29)

Vedlegg 8: Benthams panoptikon. (Barou & Perrot 2011: 139)

© Kristian Mehl Gangås
2018

Masteroppgave ved
Det humanistiske fakultet,
UNIVERSITETET I BERGEN